

મહા યુદ્ધમાં હિન્દ સેવા.

મ. વ. મહેતા.

સને ૧૯૨૧.

કિંમત ૦-૫-૦

૮૧૮૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૧૮૭

વર્ગીક.

પુસ્તકનું નામ મરાઠીયુદ્ધનાં ઇંદ્રસેના

વિષય લઃ ૧: ૪૪૨.૫૪૪

મહેરબાન મુ'બારક ઇલાહના હિદાયત ઓળખ પછિલક ઇન્કિલાબના
આદેશ મહાદુરના અંગ્રેજી પત્ર નંબર ૧૦૦૮૮
તા. ૧૭-૧૦-૧૯ ની મંજુરીથી.

મહા યુદ્ધમાં હિન્દ સેવા.

નામદાર હિન્દ સેનાધિપતિનો તારીખ, ૧૬-૩-૧૯૧૬ નો
અંગ્રેજી પત્ર તા. ૨૮-૭-૧૯૧૬ ના લંડન ગેઝેટમાં
બહાર પડેલો તેનો

અનુવાદક તથા પ્રકાશક;

મજનસાલ વનમાળીદાસ મહેતા.

નાંદાદ નિવાસી.

If the trial or the duty are really ours at
all, they are ours plus God's supporting
strength.

Great Thoughts, April 5, 1919.

પ્રથમાવૃત્તિ.

પત્ર ૧૦૦૦

સને ૧૯૨૧

[સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૦૧૬

ધી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં—
શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.
પાંચકુવા—અમદાવાદ.

અર્પણ પત્રિકા.

મેં મલેક બેરાવરખાનજી સાહેબ બહાદુર,
વાશહી સ્ટેટ, (પાલાગુપુર એજન્સિ)

આપ રાજ અને તાજ પ્રત્યે અટળ વફાદારી રાખી રહ્યા છો. તેમજ વિવોત્તેજક કાર્યમાં અગ્રગણ્ય છો. વળી મારા પ્રત્યે આપની શુભેચ્છા અને પ્રેમની લાગણી છે, જેનો હું કોઇ પણ પ્રકારે બદલો વાળી શકું તેમ નથી, છતાં આ એક રાજભક્તિ અને વફાદારીનું પુસ્તક હોવાથી પુણ્ય નહિ તો પાંખડી રૂપે પણ તે આપને અર્પણ કરવાની અપૂર્વ ઇચ્છા છે તો તે સ્નેહપૂર્વક સ્વીકારશો અને મને કૃતાર્થ કરશો.

લીં આપનો,

મ. વ. મહેતા.

પ્રસ્તાવના.

यस्माज्जातं जगत्सर्वं वस्मिन्नेव धिर्लीयते ।

येनेवं धार्यते चैव तस्मै विभ्वात्मने नमः ॥

જે થકી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં જીન લાય છે, તે જોણે કરી ધારણ કરાય છે, તે વિધના અંતર્યામિને નમસ્કાર હો.

કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ નથી. એ નિયમ પ્રમાણે આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવામાં કોઈ પ્રયોજન હોવું જોઈએ; તો તે વિષે જણાવવાનું કે તે હકલ રાજ ભક્તિજ છે. પ્રત્યેક પુસ્તકને પ્રસ્તાવના તો લાગેલી હોય છેજ. એટલે તે આશયથી માફ આ લખવું નથી; પરંતુ પાંચ વર્ષ પર્યાન્ત મહા યુદ્ધમાં હિન્દ દેવીનાં ખાળકોએ રાજ અને તાજ પ્રત્યેના અપ્રતિમ પ્રેમને લીધે જે સેવા ખજવી છે, તેના સંખ્યામાં જે ખોલ પાઠક આગળ ધરવાની જિજ્ઞાસા છે.

આદિ અનાદિથી હિન્દુસ્થાન રાજ્યભક્તિ માટે મશહુર છે, એટલે આવા મહાન યુદ્ધ વખતે તે પોતાની ફરજ ખજાવે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. જોણે પોતાનો નેક ટેક કદાપિ છોડ્યો નથી, જેના વીર પુરોષોની ખઠાદુરી અસ્તિત્વ ધરાવતા ઇતિહાસોમાં જમજહેર છે, બ્રિટિશ પ્રજાએ પણ જેનાં એકે અવાજે વખાણ કર્યો છે, એ હિન્દની રાજ્યભક્તિ આજ વાંચક આગળ પુસ્તક રૂપે મુકવા મને ગાન થટે છે, અને એ પ્રસંગ આપવા માટે

હું નામદાર મુખાઈ સરકાર અને ડેળવણી ખાતાના મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબ બહાદુરનો ખરા અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

વર્તમાન સમયમાં પૃથ્વી પર રાજ્ય ત્રણ પ્રકારનાં બાંસે છે—
(૧) રાજ સત્તાક. (૨) રાજ પ્રજાસત્તાક. અને (૩) પ્રજાસત્તાક. આપણી ગણના બીજા વર્ગમાં આવે છે. રાજ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય, રાજ પ્રજા ઉભય ડેળવાયેલ, સમગ્ર અને ઉદાર મનનાં હોય તોજ સ્થાપી શકાય છે; કારણ કે રાજ્યના વહીવટમાં પ્રજાને મત આપવાનો હક આપવો એ સમગ્ર તથા ઉદાર રાજના ધ્યાનમાં હોતરે છે, અને પોતે મત આપતાં વિવેકને ભૂલ્યા વિના રાજ્યશક્તિ કાયમ રાખવી એ સમગ્ર અને ઉદાર પ્રજા વિના ખની શકતું નથી. વળી રાજ્યમાં રાજ પ્રજા બંનેને રાજ પોતાનું છે એવી મમતા હોવાથી રાજ્યની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખી શકાય છે. હિન્દે આ નિયમને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે એ જોઈ ઠાનું હૃદય ઉછાળા મારે નહિ!! પ્રિય વાંચક મને પણ આ વાક્યોને સ્થાન આપતાં ઘણેજ હર્ષ થાય છે.

यदि न स्यान्नरपातिः सम्यक् नेता ततःप्रजाः ।

अकर्णधारा जलधौ विप्लवे तेह नौरिव ॥

न तिष्ठन्ति स्वस्वधर्मे विना पालेन वै प्रजाः ।

प्रजया तु विना स्वामी पृथिव्यां नैव शोभते ॥

બાવાર્થ:—જો આ દોષમાં સારી રીતે નિયમમાં રાખનાર રાજ ન હોય, તો પ્રજા સમુદ્રમાં સુકાન વગરના નાવની પેઠે નાશ પામે; વળી રક્ષણ કરનાર વિના પ્રજા પોતપોતાની ફરજ બજાવતી નથી, ને પ્રજા વિનાનો રાજ પૃથ્વીમાં શોભતો નથી.

ઉપયુક્ત પ્રમાણ શુકનીતિનાં અંથકારે કહ્યું છે. તે કેવળ સત્ય છે. હિન્દની રાજભક્તિ તેા હીવાની જ્યોત જેવી પ્રકાશી રહી છે. પ્રજાએ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરન્તુ હિંદમાંના રાજ મહારાજાઓમાં કેટલાકે તેા પોતે જાતે હજારી આપી તેમજ સઘળા રાજકર્તાઓએ મુખ્યત્વે કરી પોતાના રાજ્યનાં સાધન અર્પણ કરી તેમ સૈન્ય માટે માણસો મોકલી તેની જરૂરી કરી આપી આ મહા યુદ્ધમાં ઘણી સેવા બજાવી છે.

મહાભારતમાં કુરુક્ષેત્ર (પાણિપત) માં જે લડાઇ ચાલી હતી તે ફક્ત સત્યને માટેજ હતી, એટલે કે મદ્દાંધ દુર્યોધનની સત્તા તોડવા ખાતરજ તે લડાઇ થઇ હતી. રામાયણમાં દયાનન (રાવણ) સાથે જે લડાઇ થઇ હતી, તે પણ તે દર્પીધ લંકાપતિનો દંભ દબાવવા ખાતરજ. તેવીજ રીતે સત્યનો ઝુંડો ઉપાડી સત્યશોધક થઇ સત્ય મેળવવા ષિટને પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને જે સમયે જે નિર્મિત હોય છે, તે સમયે તે થયે જાય છે; કિંતુ અંતિમમાં સત્યનોજ જાય છે. સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ । સત્ય જ જીતે છે, અસત્ય જીતતું નથી, એ નિયમાનુસાર તે પ્રયત્ન સફળ થયો છે એવું જોઇ આનંદ થાય છે.

સારાજોટાનો વિચાર કર્યા સિવાય રાજ્યમાં કલેશ અને કલહ વધારવો એ ઉચિત નથી, અને તે આપણા મિત્રરાજ્યોના પ્રતિસ્પર્ધી જર્મન કેસરનાં કૃત્યોથી સાબીત થયું છે. શાસ્ત્રમાં પણ એ માટે પ્રમાણ છે કે સુખ સદા રહેતું નથી; કારણ કે જમ વૃદ્ધિ પછી ક્ષય તથા ઉદય પછી અસ્ત થવાનો નિયમ છે, તેમ ચંદ્રની પછી પડતી આવવાનો પણ નિયમ છે. ચંદ્રનીના સમયમાં

સર્વ અનુકૂળ તથા ખુદ્ધિ સારી હોવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ પડતીના સમયે સર્વ પ્રતિકૂળ તથા ખુદ્ધિ નહારી થવાથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રી મહાભારતોત્તર્ગત સભા પર્વના ૭૬ મા અધ્યાયમાં વૈશંપાયને જનમેજય રાજાને કહ્યું છે કે “સૃષ્ટિમાં સુવર્ણમય પ્રાણીનો અસંભવ છતાં પણ રામ મૃગને સુવર્ણમય માની તેમાં લોભાયા, કારણ ઘણું કરી પડતી જેની પાસે આવે છે એવા પુરુષોની ખુદ્ધિ વિપરીત થઇ જાય છે.” સારી રીતે પૃથ્વીમાં જમેલું મોટું ખજવાન વૃક્ષ પણ જો એકલું ઉગ્યું હોય તો તેને તોફાની વાયુ ખજાત્કારથી ક્ષણ માત્રમાં ઉખેડી નાખવા શક્તિમાન થાય છે, તેમ જમની થોડા વખતને માટે તો એક માતેલા માતંગની માફક ડોલવા લાગ્યું હતું પરંતુ મિત્ર રાજ્યોના ખજવાન લશ્કરે તેને થોડાજ સમયમાં અંકુશ લગાડી નરમ પાડી દીધું છે.

I pray that all threatening perils may pass and that the issue of the war may be, for the British Empire, a people, strong, patient, at peace with itself and with all men; and for the world, the removal, for long, if not for ever, of the impending fear of warfare and of all, concerted violence.

His Majesty The King.

સાવાર્થ:—મારી પ્રાર્થના છે કે સઘળી ભયાનક આફતો દૂર થાય, અને આ લડાઇનું પરિણામ બ્રિટિશ શહેનશાહત, જેની પ્રજા મજબુત, ધૈર્યવાન અને પોતપોતામાંજ નહિ પરંતુ સઘળી

માણસા આથે સલાહસંપી છે તેની તરફેણમાં આવો !! જન્મતની . ખાતર હંમેશને માટે નહિ તો લાંબા વખત સુધી. લડાઇની ખીક અને તેના સહગામી જીલ્લો દૂર થાઓ.

આ પ્રમાણે આપણા સાર્વભૌમ મહારાજ શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જના ઉદ્ઘારો હતા. પરમકૃપાળુ પ્રભુએ તેમને પુષ્ટિ આપી છે; અને સર્વ સારાં વાનાં કર્યા છે.

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના પ્રાતઃસ્મરણીય નરેશો જેવા કે ભાવનગર, ધ્રાંગધરા, નવાનગર, ગોડળ, વાંકાનેર, લોખડી, કચ્છ, ધડર, રાજપીપળા, છોટા ઉદેપુર, દેવગઢ ખારીઆ, સચીન, વાંસદા, ધરમપુર ઇત્યાદિ, જેઓના પૂર્વજોના પરાક્રમથી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ઇતિહાસો ગ્રંથલગ્ની રહ્યા છે, તેઓએ આ મહા યુદ્ધમાં જે સહાય કરી પૂર્વની કીર્તિને સુદૃઢ કરી છે તેને માટે ગુર્જર માતા હંમેશાં ગર્વિષ્ઠા રહેશે. આપણા સાર્વભૌમ મહા માંગલ્ય સ્વરૂપ પ્રૌઢ પ્રતાપી, મહારાજ શહેનશાહે પણ આ સેવાની પ્રસંગોપાત કદર કરી છે. લડાઇની દરેક હકીકત નિયમિત રીતે પ્રજાવર્ગની જાણમાં લાવવા ખાખત નેક નામદાર સખાવતે ખલાદુર વિશ્વાવિલાસી સદ્ગત નંદકુંવરખા સી. આઇ. ભાવનગરનાં મહારાણી સાહેબે 'હિન્દ વિક્રમ' નામે સાપ્તાહિક પત્ર મોટા ખરચે કાઢી રાષ્ટ્ર અને રાજની કિંમતી સેવા બજાવી છે. પ્રિય પાઠક, જણાવવાને ખેદ છેપણ છે કે તેમની સેવાનાં કેવાં ફળ આવ્યાં છે, તે તેઓ નામદાર જેવા પાઠ્યાં નહિ. આજે તો તે પૂજ્ય રાજમાતાનું હૃદય ઉછાળા માયો વગર રહેત નહિ. કહેવત છે કે જની આ લોકમાં જરૂર છે તેની પરજોઈમાં

પણ જરૂર છે, અર્થાત્ તેમને નિજ મંદિરમાં સ્વેચ્છાથી ખેંચી લીધાં છે. રાણીપતિ મહારાજાધિરાજ શ્રીમંત ભાવસિંહજી મહારાજ જેઓ ઠાઠિયાવાડમાં અગ્રગણ્ય પદ ભોગવતા હતા અને જેઓ પોતાના ઔદાર્ય માટે મશહૂર હતા તેમનું પણ અકાળ અવસાન થવાથી ભારે ખોટ પડી છે.

લખવાનું તો ઘણું છે પરંતુ જે વસ્તુ ખહાર પાડવા માટે નામદાર સરકારના ડેળવણી ખાતાના મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબ ખહાદુર મારફત પરવાનગી માગેલી તેનો આશય સચવાતો નથી તેમ હું એક તદ્દન જુદીજ વસ્તુ ઉપર ઉતરી જઈ છું એમ જણાયાથી મૂળ વસ્તુ પરત્વેજ ખરાખર ધ્યાન આપી આ વસ્તુ અન્ય પ્રસંગે લખવા મુસતવી રાખવા ઉચિત ધારું છું.

નામદાર હિન્દિ સેનાધિપતિના પત્રનો તરજુમો ગુજરાતીમાં ખહારે પાડવાનો મૂળ હેતુ તો એજ છે કે પાંચ વરસમાં હિન્દમાંના હરઠરે મહા યુદ્ધમાં શો ભાવ ભજવ્યો છે તેમ શી ખહાદુરી ખતાવી છે તે ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ પુસ્તક રૂપે મૂકી વફાદાર રાજ્યભક્તિ સુદૃઢ કરવી. ઠહું છે કે—

દૃશ્ય પ્રયત્ને જો મળે, ઇચ્છયું તુજ સુખ નિત્ય;

ઐહ ભુવનમાં જો ફરી, ક્યાં છે અખંડ હિત.

રાજા અને પ્રજા ઉભયની અન્યોન્ય પ્રીતિ થાય તેમાંજ સર્વ સુખ અને હિત સમાયલાં છે. અનુવાદમાં જો કોઈ સ્થળે ગેરસમજ થતી હોય તો વાંચક એક પત્ર લખી ખુલાસો માગશે તો તે ઘણી ખુશીથી પુરો પાડવામાં આવશે.

મેં મૂળ પત્રનો તરજુમા નિર્દોષ અને નિષ્પક્ષપાતપણે કર્યો છે. હું પોતે કોઇ મહાવિદ્યાલયનો પદવીધારી (Graduate) નથી, પરંતુ મેં યથાશક્તિ કાળજીપૂર્વક પ્રયાસ કર્યો છે; છતાં જો કોઇ સ્થળે કાંઇ ભૂલ થતી હોય તો તે સુઝ વાંચક સુધારી ને વાંચશે એટલુંજ નહિ પરંતુ મને પોતાને તે દોષ જણાવશે તો તે ઉપકાર સહિત સ્વીકારીશ.

અલખત, તરજુમા કરવામાં મને મારા નાના ભાઇ અમૃતલાલ વનમાળીદાસ મહેતા બી. એ. તરફથી ઘણી સારી રીતે મદદ મળી છે તે માટે તેમનો હું આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા તેમ છાપવા વગેરેમાં મને જો મદદગાર થયા છે તે મારા મુરબ્બી સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ “ગુજરાતી પંચ” પત્રના અધિપતિ જેઓ મારા તરફ ઘણા લાંબા સમયથી પ્રેમ અને મમતાની લાગણીથી જોતા આન્યા છે તેમનો પણ આ પ્રસંગે ઉપકાર માનવાની તક લઈ છું.

બુખારાની પોળ, સારંગપુર }
ચકલા, અમદાવાદ. }

મ. વ. મહેતા.

મહા યુદ્ધમાં હિન્દ સેવા.

જનરલ સર ચાર્લ્સ સી. મનરો છ. સી. બી. છ. સી. એચ.
આઇ. છ. સી. એમ. છ. એ. ડી. સી. હિન્દુસ્થાનના મુખ્ય
સેનાધિપતિ તરફથી.

નામદાર હિન્દ સરકારના હરકરી ખાતાના
સેક્રેટરી તરફ.

મારા તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટ સને ૧૯૧૮ ના પત્રના અનુ.
સંધાનમાં યુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં હિન્દુસ્થાને તેમજ તે માંહેનાં
દેશી રાજ્યોએ જે ભાગ ભજવ્યો છે તેની નીચે પ્રમાણે
દુઃક સમાહોચના રજુ કરવાનું મને માન મળે છે.

ઉપોદ્ઘાત.

૨. યુદ્ધના આરંભમાં હિન્દુસ્થાનનું સૈનિકબળ ૩૮,૦૦૦
સ્વયંસેવકો તથા ૩૫,૦૦૦ ફાઇનુ હિન્દ સૈનિકો (Indian
Reservists) ઉપરાંત સુમારે ૭૭,૦૦૦ બ્રિટિશ અને ૧૫૬,૦૦૦
દેશી સૈનિકાનું હતું. યુદ્ધ પહેલાંના ધોરણે વિચાર કરતાં આ
સંખ્યા મોટી જણાય છે પરંતુ યુદ્ધની પ્રથમાવસ્થામાં હિન્દુ-
સ્થાને ખબરેલી સેવાની જે પૂરેપૂરી કિંમત આંકવામાં આવે તો
એવું ભાર દમને જણાવવાની જરૂર પડે કે બ્રિટિશ શહેનશાહીતના

સશસ્ત્ર સૈન્યની પૂર્તિ માટે આ લશ્કર કોઇપણ રીતે યોગ્ય ન હતું. નામદાર હિન્દિ સરકારને સુવિદિત છે કે યુદ્ધ પહેલાંના હિન્દિ સૈન્યનું મુખ્ય કાર્ય જે પ્રકારનું હતું; પ્રથમ, બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનની અંદર તેમજ સરહદપર શાંતિ જાળવવાનું અને દ્વિતીય, જરૂર પડે ખાલ્યાકમણની સામે ખચાવ માટે સરહદ પાર લડાઇમાં ઉતરી શકે તેવું લશ્કર રણક્ષેત્રને માટે પુરું પાડવાનું. હિન્દિ સૈન્ય કોઇ પણ રીતે સામ્રાજ્ય સંબંધીની ખહારની ફરજને માટે રાખવામાં આવતું ન હતું.

૩. સત્ય છે કે સામ્રાજ્યના હિતની કુમંડે દુનિયાના વિવિધ ભાગોમાં હિન્દુસ્થાનના સૈન્યની નાની ટુકડીઓ ઉપયોગમાં લીધાના ઘણા દાખલાઓ તૈયાર છે, પરંતુ સ્વહિતના રક્ષણ માટે ખાસ જરૂરનું હોય તે કરતાં વિશેષ સૈન્ય હિન્દુસ્થાનમાં રાખવાની નીતિ કઠીપણુ ઝડણુ કરવામાં આવી નથી. અને હિન્દુસ્થાનના સૈનિક ખળની વ્યવસ્થા અઘાપિ ફક્ત આ ધોરણુ અનુસારજ કરવામાં આવેલી હોવાથી, અતિ જોખમમાં આવ્યા સિવાય હિન્દિ સૈન્યનો કદર કરવા યોગ્ય કોઇ ભાગ સમુદ્ર પાર કાર્ય માટે પુરું પાડી શકાય તેમ ન હતું. છતાં પણ તે વખતે એવું કમુલ રાખવામાં આવ્યું કે સામ્રાજ્યની ઐક્યને ભયમાં નાખનારો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો નિર્ણયકાલે આપણા ખળમાં વધારો કરવા માટે હિન્દુસ્થાનની સરકારને આ જોખમમાં ઉતરવાનું કહી શકાય એટલા માટે નામદાર શહેનશાહની સરકાર જણાવે તે દિશામાં તાત્કાલિક સહાય આપવાને શક્તિમાન થાય તેવી રીતે સૈન્યની તેના મુખ્ય કાર્યાનુરૂપ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી

તેમજ સાહિત્યો પુરાં પાડવામાં આવીયાં. યુદ્ધની જાગૃતિના થોડા દિવસ અગાઉજ એવો નિર્ણય કરી નામદાર હિન્દિ પ્રધાનને પત્રથી જણાવવામાં આવ્યું કે જે હિન્દુસ્થાનની આંતરિક તેમજ સરહદની સ્થિતિ સાધારણ રહેશે તો સૈન્ય સભા (Army Council) મેજર જનરલની સરદારી નીચે હોય તેની બે સૈનિક ટુકડીઓ (Divisions) અને એક નાની ધોડેસ્વાર ટુકડી (Cavalry Brigade) નું લશ્કર પૂર્વ પાડવાને હિન્દુસ્થાનપર આધાર રાખી શકશે. તેમજ ખાસ જરૂરને પ્રસંગ હશે તો એથી વધારે ટુકડીઓ પુરી પાડવાનું પણ ખની શકશે; જે કે તેમ કરતાં કેટલુંક બેખમ વેઠવું પડશે.

૧૯૧૪.

૪. સૈન્ય એકત્ર કરી સમુદ્ર પાર મોકલવાની ખાખતમાં યુદ્ધની જાગૃતિ એક અનુચિત પ્રસંગે થઈ હતી. બ્રિટિશ સૈન્યને મોટો ભાગ ટેકરીઓમાં શીબમાવાસમાં રહેતો હતો. અને કેટલેક ઠેકાણે તો તે આગગાડીના મથકથી ઘણે દૂર વસતો હતો. દેશી લશ્કર ઘણું ખર્ચ રજા પર હતું અને બ્રિટિશ અમલદારોને મોટો ભાગ ફર્લો (Furlough) રજા પર સ્વદેશ ગયો હતો; જેમાંથી ૫૩૦ અમલદારોને યુદ્ધની જાગૃતિ પછી યુદ્ધ કચેરી (War office) ના હાથ નીચે કામ કરવાને માટે રોડી રાખવામાં આવ્યા હતા. તદુપરાંત વર્ષોઋતુનો પ્રસંગ હિન્દિ સૈન્ય જેના મોટા ભાગે અગાઉ કદી સમુદ્ર આળંગ્યો નહોતો તેને એક મોટા વિસ્ફો

હતો. આ સર્વ મુશ્કેલીઓ છતાં જરૂર પુરતા લશ્કરને એકત્ર કરી તેમને સમુદ્ર પાર જવાની વિનંતી કરવામાં બીજાકુલ વખત મુમાવવામાં આન્યો નહિ.

૫. નામદાર શહેનશાહની સરકાર તરફથી લશ્કર માટે પ્રથમ ઇચ્છા અને સુદાનમાં દુર્ગ રક્ષણ માટે બે પાયદળ ટુકડીઓ (Infantry Divisions) અને એક નાની ઘોડેસ્વાર ટુકડી (Cavalry Brigade) મોકલવાની માગણી થઇ. તદનુસાર ત્રીજી અને સાતમી પાયદળ ટુકડીઓ અને નવમી ઘોડેસ્વાર ટુકડીને એકત્ર કરી સમુદ્ર પાર મોકલવા માટે તૈયાર કરવામાં આવી. આ તૈયારીની નામદાર હન્દિ પ્રધાનને ખબર આપતી વખતે આગકર્પવંક એવું જણાવવામાં આન્યું કે આ લશ્કરને કિલ્લા સામ્રવવાના કામ માટેજ પરદેશ મોકલવાથી તે માણસોની પોતાની લાગણી ઘણીજ દુખાશે અને વળી દરેક રીતે વિચાર કરતાં હિન્દુસ્થાનને યુરોપના મોખરે સ્થાન અપાય તે થર્ણ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આ ઉપરથી તે સૈન્યનું નિર્દિષ્ટ સ્થાન ત્યાંથી ફેરવીને માસેન્દસ રાખવામાં આન્યું. વળી તેજ વખતે એક સં. પૂર્ણ મોટી ઘોડેસ્વાર ટુકડી (Complete Cavalry Division) મોકલવાની માગણી કરવામાં આવી, અને પાછળથી પ્રથમ માગેલી નાની ઘોડેસ્વાર ટુકડી (Cavalry Brigade) ને બદલે એક બીજી સંપૂર્ણ મોટી ઘોડેસ્વાર ટુકડી (Complete Cavalry Division) મોકલવાની માગણી કરવામાં આવી. આ ટુકડીઓને તુરતજ હુકમ આપવામાં આન્યો અને લશ્કરને ક્રાન્સ લઇ જનાર આગળોટાનો પ્રથમ કાફલો તા. ૨૫ મી જોગ્રાઈ એટલે કે યુદ્ધ બહેર થયા પછી ત્રણ અઠવાડીઆમાં મુખામુદી હંકારી ગયો.

સપ્ટેમ્બર માસની આખર પહેલાં લશ્કરનો મોટો બાગ માર્સે-
ક્સને કિનારે ઉતર્યો અને તે પછી એક માસ પહેલાં તો ફ્રાન્સમાં
યુદ્ધકાર્યમાં જોડાયો. ફ્રાન્સમાં પ્રથમ મોકલેલા લશ્કરનું
એકંદર સૈનિકબળ સુમારે ૧૬,૦૦૦ બ્રિટિશ અને ૨૮,૫૦૦૦
હિન્ડિ સૈનિકોનું હતું.

૬. યુદ્ધના પ્રથમના થોડા દિવસોમાં જ જર્મન પૂર્વ આફ્રિકા
સામેના કાર્ય માટે પસંદગીનું એક મિશિત સૈન્ય તૈયાર કરવાની
અને ઝાંઝીખાર અને મોખ્યાસા-નેરોગી રેલ્વે, જર્મની પાછ-
લીને વ્યવહાર સાંસ્થાનિક કચેરી (Colonial office) ની સલા-
નીચે ચાલે છે, તેમના રક્ષણ માટે ત્રણ વધુ પસંદગી મોકલવાની
માગણી કરવામાં આવી. એ માંહેના પ્રથમ લશ્કરને રવાના કર-
વામાં જોટોની તંગી તેમજ રક્ષણ માટે સાથે મોકલવાનો નૌકા
કાફલો પુરો પાડવાની મુશ્કેલીને લીધે કેટલીક ટીલ થઇ, કારણ
આજ વખતે જર્મન કુર્ગેરો, એન્ડન અને ડોર્નિંગ્સબર્ગ સમુદ્રમાં
ટોડાટોડ કરી રહી હતી, અને તેમાંની પ્રથમે તો તા. ૨૨ અને
૨૩ મી સપ્ટેમ્બરે રાતે મદ્રાસથી થોડે દૂર દેખા દીધી હતી તેમ
છતાં પણ આખરે તે લશ્કર તા. ૩૧ મી જોહાનબરગ મોખ્યાસા
આવી પહોંચ્યું અને ત્યાંથી બીજા દિવસે ટાંબા જવાને ઉપડી
ગયું. બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકામાં મોકલવાની ૩ પસંદગીમાંની એક
તા. ૧૯ મી જોહાનબરગ હાંકારી ગઈ અને તા. ૬ ઠી સપ્ટેમ્બરે તે
સેવા મુકામે યુદ્ધકાર્યમાં જોડાઈ હતી. બાકીની બે પસંદગી
આવી પહોંચતાં જ લશ્કરોને એક સરદારી નીચે એકત્ર કર-
વામાં આવી હતી. આ બે લશ્કરોનું એકંદર સૈનિકબળ સુ-

મારે ૧૫૦૦ બ્રિટિશ અને ૧૦,૨૫૦ હિન્દિ સૈનિકોનું હતું, અને તેમાં મોટો ભાગ સામ્રાજ્ય સેવક સૈનિકો (Imperial Service Troops) નો હતો.

૭. એ દરમિયાનમાં તુર્કસ્તાનની ધાસ્તી ભરેલી વર્તણૂંકથી એલેક્ઝાન્ડર પ્રદેશના રક્ષણ માટે પગલાં લેવાની જરૂર પડી; અને તેથી છઠ્ઠા સૈન્ય વિભાગ (6th Division) ની એક નાની ટુકડી (Brigade) જેને વધારે માગણી થશે એવી ધારણાથી એકત્ર કરવામાં આવી હતી તેને. ધરાની અખાતમાં કાંઈ પણ દુશ્મનાવટનું કાર્ય કર્યા સિવાય ફક્ત દેખાવને માટેજ રવાના કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. આ ટુકડી તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબરે ઉપડી તા. ૨૩ મીએ બેહરેન આવી પહોંચી. એક અઠવાડીયા પછી તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ બહેર થતાં આ ટુકડીને ફાઓ લેવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. છઠ્ઠા વિભાગ (6th Division) નો બાકીનો ભાગ તા. ૨૦ મી નવેમ્બરે શેટ-એલ-એરબ ખાતે ઉપડી ગયો. મેસોપોટમીઆમાં ચડાઇએ ગયેલા લશ્કર (Mesopotamian Expeditionary Force) ના આ પ્રથમથી ગયેલા રક્ષક સૈન્યનું સૈનિકબળ સુમારે ૪૫૦૦ બ્રિટિશ અને ૧૨,૦૦૦ હિન્દિ સૈનિકોનું હતું.

૮. આ ઉપરાંત નામદાર હિન્દ સરકારે નામદાર શહેનશાહની સરકારની માગણીથી ૬ પાયદળ નાની ટુકડીનું એક લશ્કર જેમાં એક સામ્રાજ્ય સેવક સૈનિક ટુકડીનો સમાવેશ થતો હતો તે તથા એક સામ્રાજ્ય સેવક ઘેડેસ્વાર નાની ટુકડી (Imperial Service Cavalry Brigade) ઇજ્જત મોકલવાનું સ્વીકાર્યું.

સુએઝ જતાં રસ્તામાં આ પાયદળ લશ્કરમાંની એક ટુકડીએ તા. ૧૦ મી નવેમ્બરે શેખ સૈદ આગળના વિઘ્નમાં ભાગ લીધો. આ લશ્કર જતું સૈનિકબળ સુમારે ૧૫૦૦ બ્રિટિશ અને ૨૭,૨૫૦ હિન્દિ સૈનિકાનું હતું તે નવેમ્બર અને ડીસેમ્બરમાં ઇજીપ્તને ઠિનારે ઉતર્યું. વળી એક નાનું હિન્દિ લશ્કર ઉત્તર ચીનમાં આવેલા જર્મન નૌકા સૈન્યના સીંગટાઉના થાણાપર હુમલો કરવાને જપાન સાથે જોડાયું.

૯. ફ્રાન્સ, પૂર્વ આફ્રિકા, મેસોપોટેમીઆ અને ઇજીપ્તમાં મોઠલવામાં આવેલા વ્યવસ્થિત લશ્કર ઉપરાંત ઇંગ્લાંડના લશ્કર વધારવાના કાર્યને સુગમ કરવાને માટે ૩૨ બ્રિટિશ પલટબુલો અને ૨૦ તોપખાનાવાળી ટુકડીઓ ખારોખાર ઇંગ્લાંડ મોઠલવામાં આવી અને ધીમે ધીમે તેમની જગા ૩૫ ટેરીટોરીઅલ પલટબુલો (Territorial Battalions) અને ૨૬ ટેરીટોરીઅલ મેદાની તોપખાનાં (Territorial Field Batteries) થી પુરવામાં આવી. યુદ્ધ પહેલાંના ક્વાયતી બ્રિટિશ દુર્ગ રક્ષક સૈન્યનો અદ્યપ અવશેષ નૈઃશ્રુત્ય ખુણાની સરહદ પર ચોક્કસ રચનામાં એકત્ર કરવામાં આવ્યો. અને તે દરમિયાન ટેરીટોરીઅલ સૈનિકાને પુષ્કળ તાલીમ આપવામાં આવી. આ ટેરીટોરીઅલ સૈનિકાએ લડાયક તરીકેની તેમની કિંમત યુદ્ધની ઉત્તરાવસ્થામાં પૂરેપૂરી સાબીત કરી આપી છે, પરંતુ કેટલાક વખત સુધી તેમને હિંદુસ્થાન જેવા દેશની નૂતન સ્થિતિમાં લડાઇ રાંધવી ઘણું શીખવાનું હતું. આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના અંતમાં હિંદુસ્થાન જુદા જુદા દરજ્જાના એકંદરે ૧૦૦,૦૦૦ માણસોવાળાં ચાર લશ્કર

સમુદ્ર પાર નિભાવતું હતું, અને તદુપરાંત તેણે પોતાના હુતમ કોટિના ૩૫,૫૦૦ કવાયતી બ્રિટિશ સૈનિકો આપી તેના ખદલામાં તેટલીજ સંખ્યામાં અર્ધો કવાયત પામેલા અને હલકી યુદ્ધ સામગ્રી અને સાહિત્યવાળા ટેરીટોરીઅલ સૈનિકો લીધા હતા. વળી હિન્દુસ્થાનમાં પેચવાળી ખંડુકો (Rifles) નો જથ્થો ઘણોજ ઘટી ગયો હતો કારણ કે રણક્ષેત્રમાંથી તેની માગણીઓ થતી હતી, તેમજ ઇંગ્લાંડમાં જે મોટી સંખ્યામાં ખંડુકો તૈયાર થતી હતી તે યુદ્ધ કચેરીને સોંપી દેવામાં આવી હતી. આજ પ્રમાણે અભાયમાન ખંડુકોની સંખ્યા પણ ૪૭૪ થી ઘટીને ૨૭૦ ની થઇ હતી, તેથી તોપખાનાની રચના ૪ ખંડુકના ધારણે (4 gun basis) ફરીથી કરવાની જરૂર પડી હતી.

૧૦. સરહદ પર ગંભીર તોફાન ન હોવાને લીધેજ આ સ્થિતિ સંભવિત ખની હતી. અફઘાનિસ્તાનના મરહુમ નામદાર અમીર સાહેબે સંપૂર્ણ તટસ્થપણું જાળવી રાખ્યું હતું. જેની છાપ સાધારણ રીતે સરહદ પરની અધી ટોળીઓના વર્તનમાં જણાતી હતી. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૧૪ ની આખરમાં ટોળીની ખીણ અને મોહમન્ડ પ્રદેશ [અત્રે લશ્કરના દ્વિતીય વિભાગના (2nd Division) થોડા ભાગનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો.] માં ધાર્મિક અનુન ઉશ્કેરવાને છુટા છવાયા પ્રયત્નો થયેલા જણાવવામાં આવ્યા હતા. તદુપરાંત ઇશાનખુણાની સરહદ પર વસતા કાચીન લોકોમાં રહેલી કોઇક ચીરસ્થાયી અશાંતિ વિરૂદ્ધના વ્યવહારમાં કેટલાક ગોણુ શાસનિક યુદ્ધ વેપારની જરૂર પડી હતી. તુર્કસ્તાન વિસ્તરમાં ઉત્તરવાથી હિન્દુસ્થાન માંડિના મુસલમાનોના હૃદયમાં ગંભીર ચિંતા ઉત્પન્ન થવા છતાં દેશની આંતરિક સ્થિતિ શાંત

રહી હતી, જો કે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં અર્થાતિનાં કેટલાંક છુટાં છવાયાં ચિત્ર જણાતાં હતાં, તે ઘણે ભાગે જર્મન ભાગ-વમ અને હિલચાલને આભારી હતાં, અને તે સામે તરતજ પગલાં લેવામાં આવ્યા હતાં. દેશની આંતરિક તેમજ સરહદની સ્થિતિનું એકંદર અવલોકન કરતાં દેશને તેના અતિ અગત્યના સશસ્ત્ર સૈનિકબળથી ખાલી કરી બ્રિટિશ દુર્ગ રક્ષક સૈન્યમાં ખીન ક્વાયતી લશ્કરનો મોટો ભાગ દાખલ કરવામાં જ જોખમ બહારવામાં આવ્યું હતું તે બ્યાજખી હોય એમ જણાતું હતું.

૧૧. નામદાર હિન્દિ સરકારને સુવિદિત છે કે યુદ્ધનો આરંભ થતામાંજ દેશમાં સર્વત્ર અસાધારણ અને સ્વાભાવિક હિતસાહ દષ્ટિએ પડતો હતો. અને તે સાથે દરેક પ્રકારની મદદ અર્પણ કરીને લોકો પોતાની વફાદારી કાર્યથી ખતાવતા હતા. દેશી રાજકર્તાઓએ પોતાના ખજાના અને સૈન્ય સંપૂર્ણ રીતે સરકારની ઇચ્છાને આખીન કર્યા હતાં, તેમજ ખજાના દરેક વર્ગ તરફથી શેઠડ તેમજ ખીણ જાતની ભેટનો પ્રવાહ સતત વધા કરતો હતો. વસ્તુતઃ યુરોપી તેમજ હિન્દિ સમાજના દરેક દર-જાના મનુષ્યોનો એક સામાન્ય જમાવ થતો હતો. સંકટ નિવારણ, માંદા અને ઘવાયેલાઓની સુશ્રુષા અને રણક્ષેત્રમાં લડતા સૈનિકોની અનુકૂળતાને અર્થે જુદી જુદી સંસ્થાઓ સ્થાપન કરી પોતાની શક્તિ પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ હિન્દિ સ્ત્રી વર્ગને પ્રાપ્ત થયો હતો. રણક્ષેત્રમાંથી આવતી સૈનિકોની અરજોની તપાસ કરીને તેમના કુટુંબની જરૂરીયાતો પુરી પાડીને લડતા હિન્દિ સૈનિકોના હિતનું રક્ષણ કરવામાં મદદ કરવાને માટે હિન્દિ શબ્દરથ મોટી

સંજ્યામાં ખહાર આવ્યા હતા. તેમજ બીજા કંટલાક ગૃહસ્થાએ વધારે અજ્ઞાન પ્રજા વર્ગને વિગ્રહવા મુદ્દાઓ સમજાવીને દુરમનનાં હાવનાં અને હિલચાલની સામે પ્રજામત સુદૃઢ બનાવવામાં પોતાની જોવા અર્પણ કરી હતી. આ તેમજ આવી જાતની બીજી પ્રવૃત્તિઓ જેમાં વ્યક્તિગત કાર્યવાહકો તરફથી ઘણીજ વિનયો પરન્તુ કિંમતી સેવા બજાવવામાં આવી હતી તે વિગ્રહના સઘળા સમય દરમિયાન ક્રેત્ર, વિસ્તાર અને પરિણામમાં વધતીજ ગઇ.

૧૯૧૫.

૧૨. ઇ. સ. ૧૯૧૫ નું વર્ષ હિંદુસ્થાનની બાબતમાં અને-કથઃ યુદ્ધનો ઘણોજ કટોકટીનો સમય હતો. આ વર્ષમાં મુખ્ય બનાવ તરીકે મેસોપોટેમીયાના મેદાનની વધતી જતી અગત્યતા હતી અને તેને પરિણામે જ્યારે દેશનું સશસ્ત્ર સૈન્ય ભય ઉપજાવે તેટલી ઓછી સંખ્યા સુધી ઘટી ગયું હતું તે વખતે માણસો અને સાહિત્યની માગણી સદંતર વધ્યાજ કરતો હતી. વસ્તુતઃ આ વર્ષમાં દેશની પહોંચી વળવાની શક્તિની હદની કદાચ ઘણીજ ખહાર વધી જાય એવી જોને માટે હંમેશાં બીક રહેતી હતી તેવી માગણીઓને પહોંચી વળવાને ભગીરથ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. આ વર્ષે જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમાં દુર્ગરક્ષક સૈન્ય મોકલવા ઉપરાંત હિંદુસ્થાનના લશ્કરની ટુકડીઓ ટ્રાન્સ, એફજીયમ, ઇજીપ્ત ગેલીપોલી, મેસોપોટેમીયા, દક્ષિણ તેમજ પૂર્વ ઇરાન, પૂર્વ આફ્રિકા, કેમેરૂન, એડન, હિન્ડરલેન્ડ, સોમાલીલેન્ડ, તેમજ હિન્દુસ્થાનની ઇશાન અને વાઘ્યકોણની સરહદ પરનાં મેદાનોમાં

રોકવામાં આવી હતી. આ મેદાનોનાં માત્ર નામ આપવાથીજ આવશ્યક મનુષ્ય અને સાહિત્યની તજવીજ રાખનારા અધિકારીઓનું કાર્ય કેટલું દુર્ઘટ હતું તેનો ખ્યાલ સહજ આવી શકશે.

૧૩. ઇંગ્લાંડમાં બ્રિટિશ લશ્કરમાં ઝડપથી વધારો થવાથી આ વર્ષની આખરમાં હિન્દ સૈન્યની ટુકડીઓને ક્રાન્સના મેદાનમાંથી ફારેજ કરવાનું ખતી શક્યું. આ ટુકડીઓએ અતિ ચિંતા તુર અવસર પસાર કરી જવામાં મદદ કરી હતી, તેમજ 'ઈસ્ટ-અર્ટ', નુવેરોપેલ, લુસ અને ઇપ્રેસની ખીણ લઢાઇમાં ભાગ લીધા હતા. પરંતુ હવે તેમની જગ્યા પૂરવાને બ્રિટિશ લશ્કર મળી શકે તેમ હોવાથી તે ટુકડીઓને વધારે અનુકૂળ આબોહવાવાળા પ્રદેશમાં રોકવાથી વધારે ફાયદો છે એમ જણાયું. વળી તેમને હિંદુસ્થાનની નજીકના મેદાનમાં રોકવાથી તેમને લાવવા લઈ જવામાં રોકાતા ખોટાના ઠાકલામાં સારો ખચાવ થાય તેમજ મૂળસ્થાનથી આટલે દૂર લશ્કર નિભાવવામાં સાધારણ રીતે હંમેશાં જે કાર્ય વ્યવસાયની મુશ્કેલીઓ નહોતી છે તે દૂર થાય. તે ઉપરથી નવેંખર અને ડીસેંખર માસમાં આ ટુકડીઓ મેસોપોટેમીઆ જવાને ઉપડી; પરંતુ એ ઘોડેસ્વાર ટુકડીઓને ક્રાન્સમાં રહેવા દેવામાં આવી.

૧૪. સાતમા પેરેગ્રાફમાં વર્ણવેલી અદ્ય શરૂઆત પછી ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં મેસોપોટેમીઆના રણક્ષેત્રે હિન્દુસ્થાનને માટે અતિ અગત્યનું રૂપ ધારણ કર્યું; કારણ કે તેનો પ્રત્યાઘાત આખા ઇરાનમાં તેમજ વાસ્તવિક રીતે પૂર્વમાં સર્વત્ર જણાયો. વળી હિન્દુસ્થાન તેના ભૂમંડળમાં આવેલા સ્થાનને લીધે આ દિશામાં

વધારેમાં વધારે સારી રીતે મદદ કરી શકે તેમ હતું. અને જે જે વ્યક્તિગત ખનાવોથી આ કાર્યનેા ધીમે ધીમે વિકાસ થયો હતો તેનું ક્રમશઃ વર્ધન આપણે તે આ લઘુ સમાલોચનાની મર્યાદાની બહારની વાત છે. આ સર્વ ખનાવો નામદાર, હિન્દ સરકારને સુવિદિત છે. અને એટલુંજ કહેવું ખસ થશે કે આ વરસની શરૂઆતમાં નામદાર શહેનશાહની સરકાર તરફથી તાકી-દની ચાલીઓ આવવાથી લશ્કરના એક વિભાગ (Division) માં વધારો કરી બે વિભાગ અને એક હોટેસ્વાર ટુકડી રાખવા પડ્યાં. એક પાયદળ ટુકડી ઇજીપ્ટમાંથી મળી હતી પરંતુ આ વધારાના સૈન્યનાં ખાકીનાં માણસો હિન્દુસ્થાનમાંથી પુરાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેઓ માર્ચની આખરે ખસરા પહોંચ્યાં હતાં. વર્ષાઋતુમાં હિન્દુસ્થાનમાંથી ખીજી બે ટુકડીઓ મોકલવામાં આવી. આ વર્ષની આખરે હિન્દુસ્થાનની લશ્કરી ઠોરના અગ્રણ્ય સૈનિકો ફ્રાન્સથી આ દેશમાં આવવા લાગ્યા. હિન્દુસ્થાનના કીજી દુર્ગ રક્ષક સૈન્યમાંથી આ વધારાનું લશ્કર પુરું પાડવાને સવાલ ઘણોજ ચિંતાજનક થઇ પડ્યો હતો, અને નામદાર શહે-નશાહની સરકારે ખીજી હારમાં ડાબી રહી શકે તેવી બ્રિટિશ દુર્ગ રક્ષક પલટણો ઇંગ્લાંડથી હિન્દુસ્થાનમાં મોકલી આપવાનું વચન આપ્યું તેથીજ તે સવાલ સંભવિત બન્યો હતો. આ વર્ષની આખરે મેસોપોટેમીઆની ચઢાઇએ ગયેલું લશ્કર (The Mesopotamian Expeditionary Force) પ્રથમની ફક્ત એકજ ટુકડીથી વધીને ૫૦,૦૦૦ લડાયક મનુષ્યનું બન્યું હતું.

૧૫. ચોડાજ વખતમાં સ્પષ્ટ જણાયું કે જર્મન પૂર્વ આફ્રિ-

કામાં ચઢાઇએ ગએલા સરકારે હિન્દુસ્થાનમાંથી મનુષ્ય અને સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં મેળવવાનું ચાલુ રાખવું પડશે. આ સ્વારીની શરૂઆતમાં સખ્ત ઘાયલ થયેલા સૈનિકોને હિન્દુસ્થાનમાં પાછા બોલાવી તેમની જગાએ નવા સૈનિકો મૂકવામાં આવ્યા, તેમજ આ વરસમાં ચાર વધારે પસ્ટરો ત્યાં મોકલવામાં આવી. આ વખતે અને વસ્તુતઃ આખા વિશ્વ દરમિયાન પૂર્વ આફ્રિકાની ચઢાઇથી હિન્દુસ્થાન પર જે મોટો બોલો મૂકાયો હતો તે એક સર્વાંગ સૈનિક ખળ પુરું પાડવા કરતાં વિશેષ કરીને થટ પૂરી પાઠવાનો હતો. વળી કેટલીક વેળાએ તો સૈનિક ટૂકડી (Unit) દેશમાં ત્રણ માસ પણ રહી ન હોય તે પહેલાં તો તે ટૂકડીના ૫૦ ટકા કરતાં વધારે મોટી સંખ્યામાં ચુટેલા સૈનિકોની ભરતીને માટે માગણી કરવામાં આવતી હતી. જ્યારે નવા સૈનિકો મેળવવાની વ્યવસ્થા હજી અપૂર્ણ હતી અને જ્યારે ફ્રાન્સ, ગ્રેલીપોલી, અને મેસોપોટેમીઆ દેશના તાલીમ પામેલા મનુષ્ય ખળની વારંવાર માગણીઓ કરી રહ્યાં હતાં તેવે વખતે આવી માગણીઓને પહોંચી વળવામાં કેટલી મુશ્કેલીઓ નડી હશે તેની કદર નામદાર હિન્દ સરકાર કરશે.

૧૬. આ વરસમાં ઉપર કહેલા ચુટેલા સૈનિકો સિવાય બીજાં વધારાનું સરકાર ઇજ્જતમાં મોકલવામાં આવ્યું ન હોતું એટલુંજ નહિ પણ તેમાંથી ૬ પસ્ટરો ગ્રેલીપોલી અને ૨ ટૂકડીઓ મેસોપોટેમીઆ મોકલવાથીજ વાસ્તવિક રીતે તે સરકારમાં થટોડો થયો હતો. મેસોપોટેમીઆ મોકલેલી ટૂકડીઓમાંની એક થોડા માસ સુધી એડનના દુર્ગ રક્ષક સૈન્યની મદદમાં રોકાઇ

હતી. આ ઉપરાંત ઇજિપ્તથી ત્રણ પલટણો ખારોખાર ફ્રાન્સ મોકલવામાં આવી હતી.

૧૭. આ વરસે યુદ્ધનાં ઉપક્ષેત્રોમાં પ્રમાણમાં ઓછી ટુકડીઓ મોકલવી પડી હતી. નામદાર હિન્દિ સરકારના અમલખંડારના મેદાનો પૈકી કેમેરન અને સોમાલી લેન્ડમાં નાની ટુકડીઓ મોકલવામાં આવી હતી. અને નામદાર હિન્દિ સરકારના અમલની અંદર એડનના સંરક્ષિત પ્રાન્તમાં (Aden Protectorate) તુર્ક લશ્કરે ચઢાઇ કરવાથી તે દુર્ગના રક્ષણને અર્થે એક નાના સૈન્યની યોજના કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત આમાનના અખાતમાં મસ્કત, મસુ અને ચાહબર ખાતે અદ્દપ યુદ્ધ વ્યાપારની જરૂર ઉભી થઇ હતી. આ વર્ષની શરૂઆતમાં જર્મન દૂતો ધરાનમાં પુઠળ ચળવળ કરવા લાગ્યા અને ખર્લીનથી બગદાદને રસ્તે નીડરમેયર અને સીલરની સરદારી નીચે મીશનો મોકલવામાં આવ્યાં. આ મીશનો મે માસમાં ધરાન પહોંચ્યાં. તેમની ચળવળ તોડી પાડવાને માટે પૂર્વ ધરાનમાં રશિયનોની સાથે સાથે લશ્કરી ધાણું જમાવવામાં આવ્યાં હતાં.

૧૮. આ વર્ષમાં ઠંઠ સુધી સરહદપરની ટોળીઓમાં વિરૂદ્ધ હિલચાલ હોવાને પરિણામે હિન્દુસ્થાનની વાયવ્ય ઠોણનો સરહદપરની સ્થિતિ કાંઈક અશાંત રહી હતી. અને તેમાં કાવત્રાનાં તોફાની મૂળ તરીકે ખાસ કરીને તુરંગઝાઇના હાજ અને હિન્દુસ્થાની ધર્મીય લોકો હતા. ખલુચિસ્તાન, ટાકીની ખીણ મોહમન્ડ સરહદનો પ્રદેશ, સ્વેટ, બન્દુનર અને કાળા પર્વતમાં એટલે સુધી વિગ્રહ ચલાવવાની જરૂર પડી કે તેમાં આખી પહેલી લશ્કરી

ઢુકડી અને બીજીનો પણ અમૂક ભાગ રોકવો પડ્યો. વળી આ વર્ષમાં શત્રુના દૂત તરીકે વર્તતી અને સમુદ્ર પાર તેમનું કાર્ય ચલાવતી, ફેટલાઈ નારાજ થએલા હિન્દીઓની ટોળીઓ દેશની અંદર તોફાન ઉત્પન્ન કરવાને અને સૈન્યમાં અસંતોષનાં બીજ વાવવાને ઠેક સુધી પ્રયત્ન કરતી હતી; પરંતુ તેમાં તેમને ઝાઝી ફતેહ મળી નહિ. ક્ષાભ કરાવે એવા બનાવો પૈકી માત્ર પંજાબમાં અશાંતિનું એક મોજું ફેલાયું હતું, પરંતુ તેને પણ દબતાવી દાબી દેવામાં આવ્યું હતું; અને તેણે આખા દેશમાં સૈનિકો પુરા પાડનાર પ્રદેશોમાં સાથી વધારેમાં વધારે ફળદ્રુપ પ્રદેશ તરીકેની પોતાની કીર્તિને બીજાકુલ કલંકિત કરી નથી. બટેવીઆ અને સિઆમને રસ્તે હિન્દુસ્થાનમાં હથીઆરો મોકલવાને જર્મન દેખરેખ નીચે વારંવાર પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા પરંતુ ફક્ત હિન્દુસ્થાનનીજ નહિ પણ શાંગહાઇ, સોંગાપોર અને બેંગ્કોકની પોલિસની જાગૃતિને લીધે તે સર્વ નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. આ તેમજ હિન્દ સૈન્યને લગતી બીજી બાબતોમાં હું હંમેશાં સોંગાપોરના મુલકી લશ્કરી તેમજ નૌકા ખાતાના અધિકારીઓ પર આધાર રાખી શક્યો છું, અને તેમાં ખાસ કરીને અતિ સાહુદયી સહકાર્ય તેમજ આપણા ખાતર અવિશ્રાંત જાગૃતિ રાખવા માટે ત્યાંના લશ્કરના વડા મેજર જનરલ ડી. એચ. રીડા-ઉટ સી. બી. સી. એમ. જી. પર આધાર રાખી શક્યો છું, સોંગાપોરનો બળવો એ એક માઠો બનાવ હતો અને જો કે તે હિન્દુસ્થાનની બહાર બન્યો હતો છતાં તેની અસર અને થઇ હતી. આ પ્રમાણે આ વર્ષ હિન્દુસ્થાનની અંદર તથા સરહદ

પર ચિતામાં પસાર થયું હતું. એમ થવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે સમુદ્ર પાર લશ્કરમાં ભરતીને માટે વારંવાર માગણીઓ થવાથી દેશની આંતરિક સલામતી જાળવવાને માટે યુદ્ધ પહેલાંના ધોરણ અનુસાર જોઇએ તે કરતાં લશ્કરનું પ્રમાણ એટલું બધું ઘટી ગયું હતું કે તેથી સ્થિતિ બચભરેલી લાગતી હતી.

૧૯. ઇ. સ. ૧૯૧૫ ની વસંત ઋતુમાં ઇંગ્લાંડથી ટેરી-ટોરીઅલ સૈન્ય પૂરેપૂરું હિન્દુસ્થાનમાં આવી પહોંચ્યું, પરંતુ વચમાં શ્રીષ્ઠ ઋતુ આવતાં તાલીમ આપવાનું કાર્ય બીજી જગ્યા કરતાં હિન્દુસ્થાનમાં જોાઈ પ્રગતિ કરે છે. આથી કરીને આ વર્ષના લગભગ અંતમાંજ તે સૈન્ય જગની તેજે જગ્યા લીધી હતી તેના અવેજી તરીકે ગણી શકવાને કાંઈ પણ રીતે લાયક બન્યું હતું. પરંતુ તે સ્થિતિમાં સતત સુધારો થવાને લીધે કાંઈક આશાસન મળતું હતું. દેશી સૈન્યમાં પણ નેપાલી પલટણો આવવાથી કિંમતી વધારો થયો હતો. આ પલટણોની સંખ્યા નવ માસ પછી વધીને દશ થઈ હતી, અને તે સઘળી નેપાળના દર-ખારે ઉદાર દિલે યુદ્ધના સમય સુધી નામદાર હિન્દિ સરકારની આજ્ઞાને આધીન કરી હતી. એમ છતાં પણ આ વખતે હિન્દુસ્થાનમાંના સૈન્યના મુખ્ય આધાર તરીકે બ્રિટિશ અને હિન્દિ કેળવાયેલા સૈનિકોની એક નાની ટુકડી હતી. જો કે આ સૈનિકો સમુદ્રપાર તેમના મિત્રો જે કીર્તિ પેદા કરવા હતા તેમાં ભાગ ભઈ શક્યા નહોતા, તો પણ તેમણે પોતાની ધર્મ પરાયણતા અને જાગૃતિથી હિન્દુસ્થાનની સરહદનું રક્ષણ કરીને સામાન્ય હેતુ પાર પાડવામાં જે ભાગ ભજવ્યો છે તે કાંઈ પણ રીતે

આછી ખાહોશી ભરેલો કે આછી અગત્યતાનો નથી. અત્રે તેને પરિણામેજ ટેરીટોરીઅલ સૈનિક મંડળીઓને તાલીમ આપવાનું કાર્ય વિના અડચણે આગળ ચાલી શક્યું તેમજ હિન્દી સૈન્ય નહિ ધારેલી એવી હદ સુધી વધી શક્યું હતું. હું તે સૈનિક મંડળીઓનું નામ લઇને વર્ણન કરું તો તે માનને તેઓ તદ્દન લાયક છે અને તેટલા માટેજ જ જ સૈનિક મંડળીઓ યુદ્ધ સમયે ઠેક સુધી હિન્દુસ્થાનમાંજ રાખવામાં આવી હતી તેમના નામની યાદી હું અત્રે સામેલ કરું છું:—

બ્રિટિશ:—

૨૧ મી (હિન્દુસ્થાનનાં નામદાર શહેનશાહ ખાનુની)
લાલાવાળી ટૂકડી (Lancers) એમ. ખેટરી. આર.
એચ. એ.

૪ થી, ૩૮ મી, ૭૪ મી, ૭૬ મી, ૮૯ મી, ૯૦ મી,
૧૦૧ મી અને ૧૦૨ મી તોપખાનાવાળી ટૂકડીઓ
(Batteries) આર. એફ. એ.

નંબર ૧-૩-૪-૬-૮ અને ૯ બ્રિટિશ પહાડી તોપ-
ખાનાની ટૂકડીઓ (British Mountain Batteries)
આર. જી. એ.

નંબર ૫૧-૫૨-૬૦-૬૨-૬૪-૬૮-૭૩-૭૪-૭૫-૮૨
૯૪ અને ૧૦૧ ટૂકડીઓ આર. જી. એ.

૨ જી પલટણ, નામદાર મહારાજની પોતાની ભિવરપૂલ
રેજિમેન્ટ (Liverpool Regiment)

- ૨ જી પલટણ, નામદાર પ્રિન્સ આલ્બર્ટની સોમસેટ લાઇટ ઇન્ફન્ટ્રી.
- ૧ લી પલટણ. એલેક્ઝાન્ડ્રા. પ્રિન્સેસ ઓફ વેલ્સની પોતાની ચોક્કિશાયર રેજિમેન્ટ.
- ૧ લી પલટણ. નામદાર ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટનની વેસ્ટ રાઇડિંગ રેજિમેન્ટ.
- ૧ લી પલટણ. રૉયલ સસેક્સ રેજિમેન્ટ (Royal Sussex Regiment).
- ૧ લી પલટણ. નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના સ્વયંસેવકો (South Lancashire Regiment).
- ૨ જી પલટણ. નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની પોતાની નોર્થ સ્ટેફોર્ડશાયર રેજિમેન્ટ.
- ૧ લી પલટણ. ડરહામ લાઇટ ઇન્ફન્ટ્રી (Durham Light Infantry).

જિન્દી:—

- ૧ લી નામદાર ડયુક ઓફ યોર્કની પોતાની બાલાવાળી ટુકડી (Skinner's Horse).
- ૮ મી ઘોડેસ્વાર ટુકડી.
- ૧૭ મી ઘોડેસ્વાર ટુકડી.
- ૩૧ મી નામદાર ડયુક ઓફ કેનોટની પોતાની બાલાવાળી ટુકડી (Lancers).
- ૩૫ મી સીંધી ઘોડેસ્વાર ટુકડી (Scinde Horse)

૩૭ મી ભાલાવાળી ટુકડી (Lancers) ખલુચી હોર્સ (Baluch Horse).

૩૮ મી ખુદ નામદાર મહારાજ જયંતીની પોતાની સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા હોર્સ ટુકડી (Central India Horse).

૧ લી પસટણ. ૧૨ મી પાયોનીઅર્સની ટુકડી (પીલાત-ઇ-ધીલજ રેજીમેન્ટ).

૧ લી પસટણ. ૩૫ મી સીપ ટુકડી.

૧ લી પસટણ. ૮૬ મી કનોટકી ઇન્ફન્ટ્રી.

૨ જી પસટણ. ખુદ નામદાર મહારાજ જયંતીની પોતાનો ૧ લી ગુખી રાઇફલ્સ (1st Gurkha Rifles).

નંબર ૧૧ ની ટુકડી મહારાણી વિક્ટોરીઆની પોતાની

૨ જી સુરંગ ફોઇનારાઓ તથા ખાણ ખોદનારાઓની ટુકડી.

૨૦. અત્યાર સુધીમાં પુરેપુરી ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે આ વિગ્રહ ઘણાજ લાંબો અને ઠંટાળા ભરેલો નીવડશે. અને ભર દઇને જણાવવાની જરૂર છે કે યુદ્ધ પહેલાં નામદાર શહેન-શાહની સરકારની હિંદની ખાખતમાં એવી નીતિ હતી કે તેણે ફક્ત પોતાની સરહદ આગળની ટેકરીઓની ચઢાઇને માટેજ સજ્જ રહેવું, પરંતુ યુદ્ધ જ્યોત થતાં આખી શહેનશાહતની સામાન્ય નીતિ યુરોપ અને ઉત્તર સમુદ્રમાં આપણી સ્થિતિ મજબુત કરવાનું સૂચવતી હતી અને તેથી હિંદુસ્થાનની સર્વ શક્તિ પણ આ સામાન્ય હેતુ પાર પાડવા તરફ વાળવામાં આવી હતી અને મદદનીશ યોજનાઓનો ખર્ચ ઘટાડીને અને તેટલો જોછો કરવામાં

આવ્યો હતો. આ કારણને લીધેજ જ્યારે નામદાર શહેનશાહની સરકારે મેસોપોટેમીયામાં ચઢાઇએ મળેલા લશ્કરને પ્રથમ મુકરર કરેલી હદ કરતાં ઘણુંજ વધારી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે એક મોટી મુશ્કેલીનો સવાલ ઉપસ્થિત થયો અને તેને લીધે હિંદુસ્થાનમાં આર્થિક ઔદ્યોગિક યાંત્રિક અને સૈનિક સાધનોની ફરીથી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર પડી. વળી અત્રે એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે આ વખતે યુનાઇટેડ કીંગડમનાં સર્વ સાધનોની ફક્ત યુરોપમાંના બ્રિટિશ લશ્કરની માગણીને પહોંચી વળવાને માટે જરૂર હતી અને તેથી ઉપર પેરેગ્રાફ ૧૨ માં ગણાવેલા જુદાં જુદાં હિન્દિ સૈન્યોને સાધનો પુરાં પાડનાર સ્થળ તરીકે મુખ્યત્વે કરીને હિંદુસ્થાન પરજ આધાર રાખવાનો હતો. વળી વિષ વિષ આબોહવાવાળી તેમજ ખીજ જે સ્થિતિમાં આ સૈન્યો લડતાં હતાં તે ખાખત એકલીજ અતિશય મુશ્કેલી ઉભી કરનાર હતી અને તેથી હિંદુસ્થાનનાં સાધનો પર વારંવાર સખત જોખે પડતો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના જુલાઇ માસમાં રેલ્વે ઝોન હિંદુસ્થાનનાં દારૂગોળો ખનાવવાનાં સાધનોની પહેલવહેલી આવશ્યક વ્યવસ્થા કરી. તૈયાર થતા માલપર દેખરેખ રાખવાને તથા તેનો વધારો કરવાને માટે ખાસ નોકરો રાખ્યા. આ પ્રમાણે રેલ્વેના કારખાનાની શક્તિનો ઘણો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં જરા ભરવાની કાચળીઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ખનતી હતી, તેમજ ખીજ ઘણી જાતનો પરચુરણ સામાન ખનતો હતો કે જે તોપખાનાથી તેમજ ખીજ સરકારી કારખાનાથી ખનાવી શકાતો ન હતો.

૧૯૧૬.

૨૧. આ વર્ષે હિન્દુસ્થાનમાંના સૈન્યના સંખ્યામાં કોઈ અગત્યનો વધારો થયો ન હતો. પરન્તુ મેસોપોટેમીયાના રણસં-
ગ્રામનાં વિસ્તાર અને અગત્યતામાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી હતી,
અને તેથી તેને પહોંચી વળવાના પ્રયત્નોને અગ્રાઉ કરતાં મક્કમ-
પણે બેવડા કરવાની જરૂર પડી હતી. ફ્રાન્સમાંના હિન્દિ સૈન્ય-
માંથી ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના અંતમાં હિન્દિ સૈનિક ટુકડીઓ
(Indian army corps) પાછી બોલાવી લેવાથી તેમાં ઘટાડો
થયો હતો અને વળી તેમાંથી ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના જુન માસમાં
ભારત ઘોડેસ્વાર ટુકડી મેસોપોટેમીયા મોકલી આપવાથી તે
સૈન્યમાં વધારે ઘટાડો થયો; પરન્તુ ફ્રાન્સના મેદાનમાં બ્રિટિશ
મનુષ્ય બળ જળવી રાખવાને માટે નામદાર, ચહેનશાહની સર-
કારની માગણીથી હિન્દુસ્થાને તે સંખ્યાની જે વધારે જવાબદા-
રીઓ માથે લીધી. પ્રથમ દર માસે તોપખાનાની ગાડીઓ હાંક-
વાને પસંદ થએલા મનુષ્યો પૂરા પાડવા અને બીજું સૈન્યની
પાછળ રહી કામ કરે એવા મનુષ્યોની ટુકડી મોટી સંખ્યામાં
ઉભી કરવી. એમાંથી પાછળ કહેલી મજૂરોની ટુકડીઓ સ્થાનિક
સરકારોએ અતિ ઝડપથી એકઠી કરી હતી, અને તેમાં અતિ
ભિન્ન ભિન્ન જાતના, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના, ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલ-
નારા અને હિન્દુસ્થાનના અનિ દર દરના પ્રદેશમાં વસતા, એવા
એકઠરે ૨૮,૦૦૦ મનુષ્યો હતા. દાખલા તરીકે આસામની સરહદ-
પર વસતા કુકી, મણીપુરી, ખાસીક અને મારો, ખરમાની ટેક-
રીઓપરના ચીન અને છોટાનાગપુરના સન્તાલી અને બીલ લોકો

હતા. આ મનુષ્યોને તેમના રીતરિવાજ જાણનારા તથા તેમની ભાષા સમજનારા ખાસ અમલદારોના હાથ નીચે અતિ ઝડપથી એકત્ર કરવા માટે તે તે સ્થાનિક સરકારોને માન ઘટે છે. મેસોપોટેમીયામાં સૈન્યની ભરતી કરવાને માટે ઇજીપ્તનાં હિન્દ સૈન્યમાં ઘટાડો કરી ત્યાં માત્ર એક ઘોડેસ્વાર ટુકડી અને જે પાયદળ ટુકડીઓ રાખવામાં આવી: તેમજ ડાર્ડેનહેલ્સની ચઢાઈ ત્યજ દેવાથી તે ક્ષેત્રમાંની હિન્દી સૈનિક ટુકડીઓ પણ આ કામને માટે ફારેગ થઇ. પૂર્વ આફ્રિકામાં કાંઇ ખાસ વધારો થયો નહિ. પરંતુ ઘટનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હતું અને તેથી હંમેશાં ચિંતા રહેતી હતી.

૨૨. આ આખા વર્ષ દરમિયાન હિન્દુસ્થાનને માથે મુખ્ય જવાબદારી મેસોપોટેમીયાના મેદાન સંબંધીની હતી. વર્ષનો શરૂઆતમાં ત્રીજી લાહોર અને સાતમી મીરાત એ પ્રમાણે જે ટુકડીઓ ખસરા પહોંચી હતી. પરંતુ તદુપરાંત સૈન્યની પૂરતી માટે હિન્દુસ્થાનમાંથી પાંચ પસંદગીનું એક સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું હતું તેમજ ત્રણ પાયદળ સૈન્યની ટુકડીઓને યુરોપ અગર ઇજીપ્તથી તેમની જગા પૂરવાને સૈનિક ટુકડીઓ આવી પહોંચે તો તેજ વખતે અત્રેથી જીપડી બંધ એવી રીતે એકત્ર કરીને સજ્જ રાખવામાં આવી હતી. આજ સમયે ઇજીપ્તમાંથી ૧૩ મા બ્રિટિશ સૈન્ય વિભાગ (Division) ને મેસોપોટેમીયા જીપડી જવાનો યુદ્ધ કચેરી (War office) તરફથી હુકમ થયો હતો. પરંતુ નામદાર હિન્દ સરકારને સુવિદિત છે કે આ સૈન્યનો માત્ર અમુક ભાગજ કટએક્સ-અમશહના ખચાવના કાર્યમાં

ભાગ લેવાને વખતસર આવી પહોંચ્યો હતો. આ કાર્યમાં નિષ્ફળતા જવાથી માન ગુમાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ખરો પરન્તુ ધાર્યો કરતાં તે ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં હતો અને તેમ થવાનું કારણ માત્ર દુર્ગની અંદરના સૈન્યે દૃઢતાથી ઠરેલો ખચાવ તથા તેમને મદદ કરવાને પ્રયત્ન કરનાર સૈન્યની બહાદુરી, આત્મભોગ અને સહનશીલતાજ હતું.

૨૩. કટ પડયા પછી વધારે વિચારપૂર્વક કાયં હાથ ધરતા પહેલાંની તૈયારી તરીકે સૈન્યની ફરીથી વ્યવસ્થા કરવાનું કામ થોડા વખત સુધી ચાલ્યું. સૈન્યની ફરીથી વ્યવસ્થા કરી જે સૈનિક ટુકડી (Army Corps) અને એક ઘોડેસ્વાર વિભાગ (Cavalry Division) એમ જે ભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યું, અને તેમાંના પાછળના વિભાગને મીરતની ઘોડેસ્વાર ટુકડીથી સંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો. આ સૈન્ય જુન માસના અંતમાં ફ્રાન્સ જવાને ઉપડ્યું. કટના વિગ્રહમાં ખુવાર થયેલી ચાદ હિન્દિ પલટણોની તાત્કાલિક ફરીથી રચના કરવામાં આવી. એમાંની ૭ પસંદગીથી મેસોપોટેમીઆમાં ઉભી કરવામાં આવી અને ખાફીની હિન્દુસ્થાનમાં ઉભી કરવામાં આવી. વળી જ જ સૈનિકો યુદ્ધની શરૂઆતથી અત્યાર સુધી નોકરીપરજ ચાલુ રહ્યા હતા અને જોએને આ ખચાવના કાર્યમાં પુષ્કળ દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું તેમને હિન્દુસ્થાનમાંથી નવું સૈન્ય મોકલી છૂટા કરવાને તાત્કાલિક પગલાં લેવામાં આવ્યાં હતાં. વળી તાર વ્યવહારના માર્ગમાં આવેલાં થાણાંઓના રક્ષણને માટે હિન્દુસ્થાનમાંથી ત્રણ પલટણો વધારે મોકલવામાં આવી હતી.

૨૪. વળી સૈન્યપર કાબુ રાખવાના તથા તેના કાર્ય વ્યવ-
સાયની રીતમાં પણ ઘણો ફેરફાર થયો હતો. ફ્રેન્ચુઆરી માસમાં
એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે મેસોપોટેમીઆના કાર્ય વ્યાપાર
પર સત્તા હિન્દુસ્થાનના મુખ્ય સેનાધિપતિ મારફતે યુદ્ધ કચેરી
(War office) ચલાવે. આ યોજનાની મુખ્ય શરતો નીચે
પ્રમાણે હતી:-

(૧) બીજાં સર્વ સ્થળોના સેનાધિપતિઓની માફકજ
હિન્દુસ્થાનના સેનાધિપતિને યુદ્ધ કાય સંબંધી સૂચનાઓ યુદ્ધ
ખાતાના પ્રધાનની આજ્ઞા હેઠળ ખાદશાહી સેના નાયક મંડળ
(Imperial General Staff)ના વડા અધિકારી તરફથી મળે.

૨. જે સૈન્યનો કાર્યભાર હિન્દુસ્થાનના મુખ્ય સેનાધિપ-
તિના હાથમાં આવે રહેશે તેના કેન્દ્રસ્થાન તરીકે હિન્દુસ્થાનજ
રહેશે અને તે સૈન્યની જે કાંઈ જરૂરીઆતો હિન્દુસ્થાન પૂરી
પાડી શકે તેમ નહિ હોય તેવી જરૂરીઆતો તે વખતે યુદ્ધ
સંમિતિ (War Committee) એ નક્કો કરેલ સામાન્ય
નીતિને અનુસરીને યુદ્ધ કચેરી (War office) મારફતે દુની-
આના બીજાં ભાગમાંથી જૂદી પાડવામાં આવશે.

૩. મેસોપોટેમીઆમાં સૈન્યની જરૂરીઆત સંબંધીના વિષ-
યમાં ખાદશાહી સેના નાયક મંડળના વડા અધિકારી અને હિન્દુ-
સ્થાનના મુખ્ય સેનાધિપતિ સીધો પત્રવ્યવહાર ચલાવશે પરંતુ
હિન્દુસ્થાનની સૈનિક તેમજ આંતરિક શાંતિને લીધે અસર કરે
અથવા ઇરાન દેશ કે અખાતની રાજદ્વારી સ્થિતિને અસર કરે

તેવા રાજ્યનીતિ અને ધારણના વિષયોમાં મુખ્ય સેનાધિપતિ નામદાર વાઘસરોય સાથે મસલત ચલાવવાનું ચાલુ રાખશે.

જુલાઈ માસમાં આ સત્તા વધારીને સૈન્યના કાર્યભાર સુધીની આપવામાં આવી એટલે કે હિન્દુસ્થાન સામગ્રી પરી પાડવાને કેન્દ્રસ્થાન ચાલુ રહ્યું એટલુંજ નહિ પરંતુ હિન્દુસ્થાનના મુખ્ય સેનાધિપતિ સૈન્યને જરૂર પૂરતા કામદારો, સામગ્રી તેમજ સાહિત્યો પૂરાં પાડવાને માટે નામદાર હિન્દ સરકારને ખદલે સૈન્ય સભા (Army Council) ને જવાબદાર થયા.

૨૫. હિન્દ ક્ષેત્રમાંના ઐશ્વર્ય ગેદાનોના મુખ્ય ખનાવમાં તે વખતની ધરાનની સરકારની માગણીથી દક્ષિણ ધરાનમાં પુનઃ શાન્તિ સ્થાપવાને અને જળવી રાખવાને તેમજ સાઉથ પર્સીયા રાઈફલ્સ (South Persia Rifles) નામક એક સૈન્ય હથું કરવાને માટે એક મિશન મોકલવામાં આન્યું હતું; તેમજ અફઘાનિસ્તાન અને હિન્દુસ્થાનની દિશામાં દુશ્મન હોતોની હિલચાલ નાબુદ કરવાને માટે આખું વર્ષ ૧૯૧૧ ધરાનમાં રથીબનેનો સાથે સાથે એક નાનું સૈન્ય રાખવામાં આન્યું હતું. એ કે તુર્કી સૈન્ય કિલ્લાની છેક નજીકમાંજ પડયું હતું તોપણ એડનમાં ફોર્સ અગત્યનો ખનાવ ખન્યો ન હોતો.

૨૬. આરબ લોકોનો ખળવો અને કટનું પતન એ ખાને ખનાવોથી હિન્દુસ્થાનની સરહદપરની ટોળીઓમાં અશાંતિ ફેલાવાનો સંભવ હોવા છતાં, આ વર્ષે હિન્દુસ્થાનની વાયવ્ય ઠેણવા પ્રદેશની સ્થિતિ આગલા વર્ષ કરતાં ઓછી ચિંતાજનક હતી. એથા સૈન્ય વિભાગ (4th Division) ની એક નાની ટુકડીએ

જલુચિસ્તાનમાં હિન્દુઓની અદ્યપ અશાંતિને કાંઈ પણ મુશ્કેલી વિના દાખી દીધી, તેમજ આકટોખર માસમાં મોહમન્ડ પ્રદેશની ટાળીઓ સામે સખ્ત પ્રતિરોધ કરવાની જરૂર પડી હતી, કારણકે તેમની હઠીલી વર્તણૂક સતત ત્રાસનું કારણ હતી. સરહદ પર ખીજ સર્વ સ્થળે શાંતિ હતી. જે કે ખંગાળામાં અરાજકતાને પુનરોદ્ભવ થયો હતો છતાં પણ દેશની આંતરિક સ્થિતિમાં એકંદરે સુધારો જણાતો હતો.

૨૭. આ વર્ષે ઈંગ્લાંડથી ૧૬ પલટણો દુર્ગ રક્ષણ માટે અમે આવવાથી હિન્દુસ્થાનમાં સૈન્યબળમાં કિંમતી વધારો થયો હતો કારણ કે આ સૈન્યના આવવાથી મેદાનના સૈન્યમાં આવશ્યક ઉમેરો કરવાને માટે ટેરીટોરીઅલ અને હિન્દિ પલટણો પુરતા પ્રમાણમાં છુટી થઈ એટલુંજ નહિ પણ તેથી સમુદ્રપારના બ્રિટિશ સૈનિકોમાં ભરતી કરવાનું કાર્ય અતિ સુગમ થયું. આ સમયે ટેરીટોરીઅલ પલટણોએ ઉત્તમ યોગ્યતા મેળવી હતી. અને જે કે તેમને હિન્દુસ્થાનની સરહદ પર કાર્યમાં રોકવાનો પ્રસંગ અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત થયો નહતો તો પણ મેસોપોટેમીઆ માંકેલી સાત પલટણોએ થોડા સમયમાંજ તેમની યોગ્યતા સાબીત કરી આપી હતી.

૨૮. સૈનિક પ્રયત્નોમાં આવશ્યક વધારો કરવાની બાબતમાં હિન્દુસ્થાનમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ હતી. મેસોપોટેમીઆમાં સૈન્યની જુદી જડપથી ચલી હતી. અને તે સાથે પૂર્ણ સામગ્રી વિનાના, અપૂર્ણ વ્યાવહારિક સાધનવાળા, તેમજ પ્રવેશ માટે યોગ્ય બંદર વિનાના આ કેટલું દેશમાં આધુનિક સૈન્યને નિભાવવાની મુશ્કેલી આ બંધીર બનતી જતી હતી. પરંતુ અત્યાર સુધી યુદ્ધ સંબંધ

ધના યાંત્રિક કુલોગો પર રેલ્વે બોર્ડનેજ માણ હતો અને તેથી તેની સર્વ શક્તિ આ સ્થિતિ સુધારવાને માટે એકત્ર કરવામાં આવી, અને પરિણામે આ વર્ષના અંત પહેલાં ખસરાનું બંદર જે અત્યાર સુધી માત્ર એક અનભિવૃદ્ધિ નદી કિનારાજ હતું તે વધી એક સમગ્ર કેન્દ્રસ્થાન થયું. ખસરા અને નેસારીએકને મીટર માપની (Metre gauge) અને કુરના અને અમરાહને સાંકડા માપની (Narrow gauge) સડકથી જોડી દેવામાં આવ્યાં. તેમજ યુદ્ધના મોખરા નજીકમાં ૨૪ માઈલની એક લાઇટ રેલ્વે (Light Railwa) સડક બાંધવામાં આવી. આ વર્ષે મેસોપોટેમીઆમાં મોટા પ્રમાણમાં મોકલવામાં આવેલા સર્વ મજવાઓ તેમજ અગગાડીનો સઘળો સામાન અને કામદારો હિન્દુસ્થાન તરફથી પુરા પાડવામાં આવ્યાં હતાં.

૨૯. જોઈટોબર માસમ. સૈનિકો: મેળવવાની આવશ્યક વ્યવસ્થામાં મોટો વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. હવેથી તે વ્યવસ્થાની રચના વર્ગને બદલે પ્રાંતિક ધારણે કરવા માંડી અને શરૂઆતથીજ તેનું પરિણામ ઘણું સારું આવ્યું. યુદ્ધનાં શરૂઆતનાં બે વર્ષ સુધી સૈનિકો મેળવવાનું કાર્ય યુદ્ધ પહેલાંના ધારણ અનુસાર દેશના મુલકો શાસન વિભાગને બાબુ પર મૂકી દરેક વર્ષ માટે નીમેલા સૈનિક સંપાદક અધિકારીઓ (Recruiting officers) દ્વારા ચલાવવામાં આવતું હતું અને બીન લડાયક મનુષ્યો તેને લગતી શાખા અથવા ખાતા તરફથી મોકલવામાં આવતા હતા. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે એક બીજા વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલવા લાગી અને તેથી એકજ વર્ગના અને એકજ જાતના કામમાં રોકવામાં આવેલા બુદ્ધા બુદ્ધા મનુષ્યો સાથે બુદ્ધી

જુદી ઘરતો કરવામાં આવતી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના આક્ટો-
અર માસમાં સલ્લા પ્રકારની નોકરી માટે નવા મનુષ્યો મેળ-
વવાની કુલ સત્તા એડજુટન્ટ જનરલ (Adjutant General)
ને આપવામાં આવી, અને કોઈ પણ જાતનો વિલંબ કર્યો સિવાય
સંપૂર્ણ ફેરફાર કરી નાખવામાં આવ્યા. હવે પછી સૈનિક મેળવવાનું
સઘર્ષુ કાર્ય પૂર્ણ પ્રાંતિક ધોરણે કરવામાં આવતું હતું. દરેક પ્રાંતમાં
સ્થાનિક સૈનિક સંપાદક કામદાર વર્ગ (Recruiting staff)
નીમવામાં આવ્યો હતો અને લડાયક તેમજ ખીન લડાયક મનુષ્યો
મેળવવાના કાર્યને એક ખીજ સાથે નિકટ સંબંધમાં લાવવામાં આવ્યું
હતું આનું પરિણામ અદ્ય સમયમાંજ માલમ પડ્યું. આ વર્ષની
અંતમાં એકલા મેસોપોટેમીઆના રણક્ષેત્રમાં ગયેલા સૈન્યનું
ખજ વધીને ૧૨૦,૦૦૦ કરતાં વધારે મનુષ્યનું થયું હતું, તેમજ
હિંદુસ્થાન માંહેના સૈન્યનું ખજ પણ ૭૯,૦૦૦ બ્રિટિશ અને
૧૭૭,૫૦૦ હિંદી સૈનિકોનું થયું હતું. આ સમયે મેસોપોટેમી-
આની દાયમની ઘટ દર માસે ૨,૩૦૦ મનુષ્યની હતી અને
હિંદુસ્થાનની ઘટ ૩,૫૦૦ મનુષ્યની હતી અને તેથી એવી ગણતરી
કરવામાં આવી હતી કે સમગ્ર પાર સૈન્ય મોકલવાની આપણી
વિવિધ માગણીઓને પહોંચી વળવાને માટે સૈન્યમાં એકંદરે
૧૨,૭૫૦ લડાયક મનુષ્યો અને ૮,૨૫૦ અનુચરોનો વધારો
થવાની જરૂર હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં મજૂરો મોટા પ્રમાણે
મેળવવાની રીત ખાસ કરીને મેસોપોટેમીઆ ને ફ્રાન્સને ખાતરજ
લાખલ કરવામાં આવી હતી, અને તે વધારીને હજુ સુધી સૈનિક
કાર્ય માટે કદી પણ ખહાર નહિ નીકળેલા એવા વર્ગના મનુષ્યો
સુધી ફેલાવવામાં આવી હતી.

૧૯૧૭.

૩૦. ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના વર્ષના મુખ્ય ખનાવો પશુ હજી મેસોપોટેમીઆની ભૂમિ પરજી ખનતા હતા. ખીજા ઠોઠ સ્થળે હિંદમાંથી ગએલા સૈન્યના સંખ્યામાં કાંઈ અગત્યનો વધારો થયો નહતો. ૨૧ માં પેરેસાઈમાં ખતાવેલો ૫૪ મજૂરોની ટુકડીઓ હિન્દુસ્થાનમાંથી મોકલવાને લીધે ફ્રાન્સમાંના હિન્દ સૈન્યના ખીન લડાયક ખળમાં ૨૦૦ ટકા કરતાં ઉપરાંત વધારો થયો હતો. આ મનુષ્યો જો કે તદ્દન અવિજ્ઞાત સૃષ્ટિમાં એકદમ રવાના કરીને અતિ પ્રખર હવામાનને લીધે સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા હતા તો પશુ તેઓએ અતિ કિંમતી સેવા બજાવી હતી અને વળી તેમાંની કેટલીક ટુકડીઓએ તો ખીજા વર્ષે જર્મન ધસારા વખતે તોપાના મારાની વચમાં કામ કરી ખાસ નામના મેળવી હતી.

૩૧. આ વર્ષે ઇજીપ્તના સૈનિક ખળમાં ચાર હિન્દ પલટ-લોનો વધારો થયો હતો જ્યાંની ત્રણ અત્રેથી યુનૅંદા સૈનિકો મોકલીને ત્યાંજ ઉભી કરવામાં આવી હતી તેમજ વળી નામદાર શહેનશાહની સરકારની માગણીથી નવ ટેરોટોરીઅલ પલટલો ઇજીપ્ત મોકલવામાં આવી હતી. પૂર્વ આફ્રિકા તરફથી ત્યાં રોકવામાં આવેલા સૈનિકોના પ્રમાણમાં ભરતી કરવાને માટે યુનૅંદા સૈનિકોની ભારે માગણીઓ ચાલુજ હતી. પરંતુ આ વર્ષે ત્યાંના વિત્રકનો ફતેહમંદ અંત લાવવા તરફ અતિ અગત્યની પ્રગતિ કરવામાં આવી હતી. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી તે દેશમાં સતત સેવા બજાવતી ત્રણ સ્વામ્ય સેવક પલટલોને

(Imperial Service Battalions) આરામ તથા સુધારા માટે હિન્દુસ્થાનમાંથી ૧૧૩૧ મેજારી સેનામાં આવશે, અને આ વર્ષે સુનાંદ સૈનિકો ઉપરાંત સત્તર સૈનિક મંડળોમાં એક ઘોડેસ્વાર ટુકડી, એક પહાડી તોપોનુ તોળાનુ અને ત્રણ પલટણો મોકલવામાં આવ્યાં.

૩૨. ખગદાદ કબજે કરીને મેસોપોટેમીઆમાંની જ કાર્યમાળા પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી તે વડે ત્યાંની સૈનિક સ્થિતિમાં સંપૂર્ણ પરિવર્તન થયું હતું તેમજ તેથી અતિ અગત્યનું રાજકીય પરિણામ ઉત્પન્ન થયું હતું. આ અતિ અગત્યનો વિજય મેળવવામાં હિન્દુસ્થાને પોતાના ફાળા તરીકે ત્યાં રોકાયેલા આખા સૈન્યના ત્રણ ચતુર્થાંશ કરતાં વધારે મનુષ્યો, નદીમાં ફરતાં જહાજોનાં ત્રણ ચતુર્થાંશ કરતાં વધારે જહાજો તેમજ આગગાડીનાં સર્વ સાધનો અને સર્વ કામદાન પૂરાં પાડ્યાં હતાં જેના વિના આ કાર્ય અસંભવિત હતું ખગદાદ કબજે કર્યું ત તારીજે સૈન્યમાં જે ૮૬ પલટણો હતી તેમાંની ૭૩ અને ૪૩ ઘોડેસ્વાર ટુકડીઓમાંની ૨ સિવાય બધો હિન્દુસ્થાને પૂરી પાડી હતી.

૩૩. આ વર્ષના અંત પહેલાં એક વધારે અગત્યનો ફાળો આપવામાં આવ્યો હતો. ફારસીઓમાં બિજતા થવાથી ફારસીઓ સૈન્યની લઘાયક યોગ્યતા શિથિલ થઇ હતી, અને તે દિશામાંથી સહકાર્ય મળવાના અભાવે મેસોપોટેમીઆમાં ગએલા સૈન્યમાં સંગીન સુધારો કરવાને માટે સૈન્ય મોકલવાની જરૂર ઉભી થઇ હતી. એટલા માટે જે સૈન્ય ત્યાં ટુકડીઓ અને એક ઘોડેસ્વાર ટુકડી તૈયાર કરવાને ખગદાદ સેવામાં આવ્યાં. આ

દુકડીઓ તૈયાર કરવામાં કેટલીક ઠારીગર સૈનિક મંડળીઓ ઈંગ્લાંડથી અથવા સૈન્યમાંજ ફરીથી વહેંચણી કરવાથી મળી હતી; પરંતુ સઘળું પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર સૈન્ય તેમજ મેદાની તોપાની જે દુકડીઓ માટે કામદારો અને ઘોડાઓ હિન્દુસ્થાન તરફથી પુરાં પાડવામાં આવી હતી. એ ઉપરાંત એક ઘોડેસ્વાર દુકડી અને દસ પાયદળ પદાટીઓ અવિભક્ત સૈનિક મંડળો તરીકે મેસોપોટેમીયા મોકલવામાં આવી હી. વર્ષના અંતમાં આ સૈન્યની અંતીમ સીમા આવીને તેનું સૈનિક બળ અનુચરે સંકિત ૪૨૦, ૦૦૦ ઉપરાંત મનુષ્યોનું થયું હતું.

૩૬. હિન્દુસ્થાનની વાયબ્ય ઠોણની સરહદ સિવાયનાં બીજાં બૌદ્ધ મેદાનોમાં અગત્યના બનાવે મન્યા નહતા. આખા વર્ષ સુધી પૂર પ્રવૃત્તિ સાથે એડનનો ખર્ચા કરવામાં આવ્યો હતો, તેમજ દક્ષિણ અને પૂર્વ ઇરાનમાં કુટાર, ધાડપાકુ અને બાંદુકીઓની ટોળીઓ સામે કેટલાક નાના વિમ્મડામાં ઉતરવું પડ્યું હતું. માર્ચ માસમાં ખુશાયર આગળનું સૈન્ય જે અત્યાર સુધી મેસોપોટેમીયાન સૈન્યના વિભાગ તરીકે ગણાતું હતું તે નામદાર શહેનશાહની સરકારના હુકમથી નામદાર હિન્દ સરકારની સીધી સત્તા નીચે આવ્યું. માર્ચની ઓગસ્ટ માસ સુધી હિન્દુસ્થાનની વાયબ્યઠોણ પર વઝીરીસ્તાનના મહસુદ લોકોની સામે અતિ અગત્યના અને વિજ્ઞાની વિમ્મડામાં ઉતરવું પડ્યું હતું આ વિમ્મડાનું વર્ણન માર્શ તા. ૨૦ મી ડિસેમ્બર ૧૯૧૭ ના પત્રમાં જુદું આપવામાં આવ્યું છે. આ વિમ્મડામાં ૨ જ તથા ૧૬ મા સૈન્ય વિભાગનો (2nd and 16th Divisions) અનુક્રમ ભાગ લેનાર હતા અને

ખન્નુ ટુકડીઓનું સૈન્ય રોકવામાં આવ્યું હતું. શુભાષ માસમાં મોહમેન્ડ સાથે સલાહની શરતો થઇ અને તેથી હેરો ઉઠાવી હેવામાં આવ્યો. સરહદ પર ખીણ સર્વ જગાનાં કાર્યો માત્ર પરહદમાંથી આવતી ધાડો સામે થવાને લગતાંજ હતાં. આખા વર્ષમાં હેશની આંતરિક સ્થિતિ તદ્દન શાંત હતી.

૩૫. આ દરમિયાનમાં સરકર વધારીને તેને ઝડપથી તાલીમ આપવાની સમવડો પૂરી પાડવાની દિશામાં અગત્યનાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં હતાં. આ વર્ષે ઇંગ્લાંડથી ૫ પલટલો મળી હતી અને કારીગર અને કાર્યવાહી ટુકડીઓ ઉપરાંત ૫૫ નવી પલટલો હિન્દુસ્થાનમાં ઉભી કરવામાં આવી હતી. આ વર્ષની વસંત ઋતુમાં ૧૬૯,૦૦૦ યાંત્રિક ખંદુકો (Rifles) મળવાથી નવા સૈન્યને ઠેળવવાના કાર્યમાં પુષ્કળ સવડ થઇ. આ વર્ષના ખીજ નોંધવા યોગ્ય ખનાવો નીચે પ્રમાણે હતા:—

તાલીમ પામેલા તેમજ તાલીમ નહિ પામેલા એવા મજૂર વર્ગને દાખલ કરવાનું કાર્ય વધતા જતા પ્રમાણમાં અને ફતેહ-મંદ રીતે આગળ ચાલ્યું. હિન્દુસ્થાનની અંદર દુર્ગ રક્ષણ માટે વધારાના સિપાઇઓની ટુકડીઓ દાખલ કરવામાં આવી. હિન્દ સૈન્યના ફાલતુ અમલદારોની સંખ્યા ઝડપથી વધારવામાં આવી. સૈન્યના અનુચરોનાં મથક સ્થાપવામાં આવ્યાં, તેમજ વૈજ્ઞાનિક તાલીમને માટે નિશાળો સ્થાપવામાં આવી જેવી કે રેલ્વે તાર માસ્તરોને (Signallers) માટે, જલસંચારી એન્જીન ચલાવનારાઓને માટે, દારૂઓ તથા સિપાઇઓ વગેરેને ભાવવા લઇ જવાનાં યાંત્રિક વાહનો ચલાવનારાઓને માટે, ખરેખર ખનાવનારા-

ઝાને માટે, કલાકોને માટે વગેરે વગેરે.

૩૬. આગલાં વર્ષોના અનુભવને લઇને આપણાં મુલકો સાધનોની યુદ્ધને માટે કરવામાં આવેલી યોજનામાં પણ કેટલોક અગત્યનો વધારો કરવામાં આવ્યો. આ વર્ષની શરૂઆતમાં જ હિન્દ રક્ષક સૈન્ય (India Defence Force) અસ્તિત્વમાં આવ્યું, અને તેના અતિ વિસ્તીર્ણ ખંધારણને લીધે તે સૈન્ય જે જે કાર્ય અત્યારમુધી સ્વયંસેવક સૈન્ય (Volunteer Force) કેટલેક અંશે બનાવતું હતું તે તે કાર્ય ઉપાડી લેવાને તેમજ તેનો વિકાસ કરવાને શક્તિમાન થયું, તેમજ ખાસ કરીને સમુદ્ર પાર સેવા બજાવવાને નિયમિત કવાયતી સૈન્યને મુક્ત કરવાના હેતુથી હિંદુસ્થાનની અંદર દુર્ગ રક્ષણનું કાર્ય માથે લઇને આ સૈન્યે યુદ્ધકાર્યમાં અતિ અગત્યનો ફાળો આપ્યો હતો. માર્ચ માસમાં રેલ્વે યોર્ડ અને વેપાર ઉદ્યોગ ખાતા પાસેથી યુદ્ધના અંગનું કામ લઇ લઇને નામદાર હિન્દ સરકારના હંભામી ખાતા તરીકે દારૂગોળા વ્યવસ્થાપક મંડળ (Munitions Board) સ્થાપવામાં આવ્યું. આ મંડળનાં મુખ્ય કામ નીચે પ્રમાણે હતાં:-

હિંદુસ્થાનમાં નહિ બનતી કે નહિ ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓની માગણીને પહોંચી વળવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી. હિંદુસ્થાનમાં યાંત્રિક સાધનોને યુદ્ધના ઉપયોગમાં લેવા, ઔદ્યોગિક સમાચાર એકતા કરવા તથા તેને ફેલાવવા તેમજ માલને માટે મળેલી સરકારી યાદીઓ અને અગાઉથી મળેલી અરજીઓનો નિકાલ કરવો, હિન્દુસ્થાનનાં મુખ્ય મુખ્ય પ્રાંતિક સ્થળોએ દારૂગોળા નિયામક અધિકારીઓ (Controllers of Munitions) નીમ-

વામાં આવ્યા હતા. તેમજ મુખ્ય મુખ્ય દેશી રાજ્યોમાં પણ આવી શાખાઓ ખોલવાને પગલાં ભરવામાં આવ્યા હતા. વળી આ વર્ષના વિકાસના ખીજ અગત્યના કાર્ય તરીકે ઇલાકાના મુખ્ય શહેરમાં એક એક સૈનિક સંપાદક મુખ્ય સભા (Central Recruiting Board) સ્થાપવામાં આવી હતી. આ સભા સંયુક્ત મુલકી અને સૈનિક યોજના હતી, અને તેનું મુખ્ય કામ દરેક ઇલાકા અને શાસન વિભાગ (Administration) માં તેજ સમયે સ્થપાયેલી પ્રાંતિક સભાઓની નિયંત્રણ અને દેખરેખ રાખવાનું હતું. આ સભાએ જુદા જુદા પ્રાંતોને તેમની લડાયક પ્રજા અને લશ્કરની જરૂરીઆતના ધારણે તેમજ દર માસે તથા દર વર્ષે જરૂરી સૈન્યનો આપવાનો ફાળો નક્કી કરી આપ્યો. આ યોજના દરેક પ્રાંતમાં દરેક મુલકી જિલ્લા સુધી લાંબાવવામાં આવી હતી. કેમકે તેથી હિન્દુસ્થાનના દરેક ભાગમાં સૈનિક સંપાદન અને ઉપયોગના પ્રમાણ પર સતત દેખરેખ રાખી શકાય.

૧૯૧૮.

૩૭. યુદ્ધના આ અંતીમ વર્ષના ખનાવોમાં હિન્દુસ્થાન પર તેમની ધણેલી અસરની દૃષ્ટિએ ફ્રાન્સમાંનો જર્મન હલ્લો અને તુર્કિસ્તાન અને જર્મનીનો કાસ્પીયન સમુદ્રને રસ્તે પૂર્વ તરફ આગળ વધવાનો પ્રયત્ન એ બે મુખ્ય હતા. સ્પષ્ટ રીતે ઠીકીએ તો તેમની અસર બેવડી થઇ હતી. પ્રથમ તો રશિયામાં ભિન્નતા થવાથી પૂર્વ તરફની આ હિલચાલથી વિમુક્ત હિન્દુસ્થાનની સરહદ તરફ ફેલાશે અને તેથી ઠંદાચ અફઘાનિસ્તાન સાથેની ગુંચવણ જીતી થશે એવું ભાવી નજરે પડતું હતું. આ ખાસ્તીને લીધે

આપણી સૈનિક સ્થિતિનું ખારીક અવલોકન કરવાની અને આપણાં સાધનોની કાળજીપૂર્વક નોંધ લેવાની જરૂર જણાઈ તેથી આપણે આપણી સરહદથી ખની શકે તેટલે દૂર આ ધાસ્તીની સામે થવાને શક્તિમાન થઈએ. ખીજું આથી અત્યાર અગાઉ ધારવામાં આવેલું તે કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં અને વિશેષ સંખ્યામાં મનુષ્યોની જરૂર પડી કારણ કે ફક્ત હિંદુસ્થાનમાં અને સમુદ્ર પારજ સૈન્ય વધારવાનો જરૂર હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ પશ્ચિમી સરહદ પર બ્રિટિશ સૈનિક ખળ એકત્રિત કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા હોવાથી જ્યાં જ્યાં બ્રિટિશ સૈનિક ફાજલ પાડી શકાય તેમ હોય ત્યાં ત્યાં તેની જગ્યાએ હિન્દિ સૈનિક મૂકવાની ફરજ હિન્દુસ્થાન પર પડી. પરિણામે હિન્દિ સૈનિક ટુકડીઓ અને રચનામાં મોટો ફરફાર કરવામાં આવ્યો અને જમ જમ ખીજ ખનાવો ખનતા ગયા તેમ તેમ કાર્યક્ષેત્ર મેસોપોટોમીઆને બદલે પેલેસ્ટાઇન રાખવામાં આવ્યું.

૩૮. બ્રિટિશ સૈનિક ખળ ખચાવી રાખવાની સામાન્ય યુક્તિના એક અંગ તરીકે ફ્રાન્સમાંની બે હિન્દિ ઘોડેસ્વાર ટુકડીઓને તોડી નાખીને આ વર્ષની શરૂઆતમાં ઇંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવી હતી. વળી મજૂરોની ટુકડીઓનો મોટો ભાગ તેમની સાથેના કરારની મુદત પુરી થવાથી ફ્રાન્સ છોડી આદ્યો ગયો હતો અને તેથી યુદ્ધ વિરામના કરાર પર સહી કરતી વખતે ફ્રાન્સમાં હિન્દિ સૈન્ય ઘટ્ટી જઈને તેમાં આશરે ૧૨૫૦૦ લડાયક મનુષ્યો (જેનો મુખ્ય ભાગ તોપખાનાંની ઝાડીઓ હાંકનારાઓનો હતો.) અને ૬૫૦૦ અનુચરો હતા. પરંતુ યુદ્ધ દરમિયાન શરૂ-

ખાતમાં ૪૨૪૭૦ બ્રિટિશ સૈનિકો ખારોખાર ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવ્યા હતા તે ખાદ જતા બ્રિટિશ તેમજ હિન્દિ દરેક દરબજના અને દરેક પ્રકારના મનુષ્યોની જે ૧૫૧૪૩૦ સંખ્યા ફ્રાન્સમાં મોકલવામાં આવી હતી તેના આ આંકડા માત્ર અદ્વાર્શજ દર્શાવે છે.

૩૯: આ વર્ષના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં ઇજીપ્તમાં ગયેલા સૈન્યમાં ફ્રાન્સમાંથી જે ૧૧ હિન્દિ ઘોડેસ્વાર ટુકડીઓ મળી હતી (જેમાં સામ્રાજ્ય સેવક જોધપુરી જાલાવાળી ટુકડીઓ હતી) તે ઉપરાંત મેસોપોટેમીઆમાંથી ૭ મી મીરત અને ૩ જી લાહોર ટુકડીઓ આવવાથી વધારે થયો હતો. આ બે સંપૂર્ણ સૈન્ય વિભાગ ઉપરાંત હિન્દુસ્થાનમાંથી ૨૨ પલટણો મોકલવામાં આવી હતી. આ ટુકડીઓમાં ૨ સામ્રાજ્ય સેવક ટુકડીઓ હતી, આ તેમજ સૈન્યમાં જે ૧૧ હિન્દિ પલટણો હતી તે અને બીજી ૬ જેને મેસોપોટેમીઆમાં ઉભી કરી ખારોખાર ઇજીપ્ત મોકલવામાં આવી હતી તે સર્વને ૧૦ મી, ૫૭ મી, ૬૦ મી અને ૭૫ મી બ્રિટિશ ટુકડીઓને હિન્દિ ખાતામાં ફેરવી નાખવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવી હતી. વળી હિન્દુસ્થાનમાંથી કેટલીક તાબામાં કામ કરનારી ટુકડીઓ મોકલવામાં આવી હતી. આ ટુકડીઓમાં ૪ પહાડી તોપખાનાની ટુકડીઓનો સમાવેશ થતો હતો. જે ઉપરાંત ખાણ ખોદનારા તથા સુરંગ ફોડનારા વગેરે રણક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓની નવી ટુકડીઓ તેજ સ્થળે અસ્તિત્વ ધરાવતી બીજી ટુકડીઓમાંથી ઉભી કરવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે જે જે કામદારો પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા હતા તેમની જગ્યાએ હિ-

નુસ્થાનમાંથી પસંદ કરેલાં મનુષ્યો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. કાર્યવાહિની ટુકડીઓમાં પત્ર ઓચિંતી ભરતી થઈ હતી, અને તે ખાસ કરીને તબીબી કામદારો અને સાહિત્યમાં થઈ હતી. યુદ્ધવિરામના કરાર પર સહી થઈ તે વખતે સૈન્યમાંના હિન્દી લશ્કરમાં સુમારે ૧૦૩૦૦૦ લડાયક મનુષ્યો અને ૧૫૦૦૦ અનુચરો હતા, અને તેમાંના ઘણાખરા યુવાન અને બીન અનુભવી હતા. યુદ્ધની પુર્ણાહુતિ વખતે આ સૈનિકોએ જે પરાક્રમો કર્યા છે તેની નામદાર હિન્દી સરકારને ફરીથી યાદ દેવડાવવાની હું જરૂર જોતો નથી. આ કાર્યો સંબંધી જનરલ સર એડમન્ડ એલેન્ગીએ લખેલા પત્રમાં તેમની સંપૂર્ણ નોંધ લેવામાં આવી છે અને નામદાર શહેનશાહ તરફથી કદર કર્યાના જોતજક સમાચારથી તેનો ખદત્તો પણ મળ્યો છે.

૪૦. આ વર્ષે મેસોપોટેમીઆ પર તુર્કો હુમલો થવાનો સંભવ ઓછો થયો હતો; પરન્તુ તેજ વખતે ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના ડીસેમ્બર માસમાં બળવાખોર રશિયા અને અત્રંગભૂય રાજ્યો વચ્ચે યુદ્ધ વિરામના કરાર થવાથી મેસોપોટેમીઆમાં ચડાઇએ ગએલા સૈન્ય પર એક વધારે જવાબદારી આવી પડી હતી. થોડા સમય ઉપરજ રશિયામાં વિભિન્નતા થવાને લીધે કાસ્પીઅન સમુદ્ર તરફના જર્મન આક્રમણના માર્ગમાંથી મહાન અંતરાય દૂર થયો હતો, તેમજ વળી આ યુદ્ધ વિરામના કરાર થવાથી અને તેને પરિણામે રશીઅન સૈન્યનો અંતીમ અવશેષ પણ પાછો ખેંચી લેવાથી, જે તેને માટે તરત પગલાં લેવામાં આવ્યાં ન હોત, તો માત્ર ઇરાનનોજ નહિ, પરન્તુ ઇરાન અને ટ્રાન્સ-કા-

સ્પીઆને રસ્તે થઇ અફઘાનિસ્તાન અને હિન્દુસ્થાન સુધીને માર્ગ ખુલ્લો થઇ જત. કાસ્પીઅન પ્રદેશમાં આપણું સૈન્ય નિભાવવાને માટે ધરાનના વાયવ્ય ખૂણામાં રસ્તાઓ ખાંધવાની અને યાંત્રિક વાહનો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પૂરાં પાડવાની જરૂર લેખી થઇ. અને તેથી યાંત્રિક વાહનો હાંકનારાઓના અને રસ્તા તૈયાર કરવાને કામદારો અને સાહિત્યોની હિન્દુસ્થાન પાસે માગણી કરવામાં આવી. વર્ગી ખાનીકામ સુધી રેલ્વે લાઇન વધારવાથી પણ હિન્દુસ્થાનમાં રેલ્વે સાહિત્યોનાં સાધનો પર સખત દરોડો પડ્યો હતો.

૪૧. આ વર્ષે મેસોપોટેમીઆના સૈન્યમાં સેવા ખજવતી ૬૦ પલટણોમાંની દરેકમાંથી એકેક ટુકડી ખેંચી લઈ ૧૫ નવી પલટણો લેખી કરવામાં આવી હતી. અને જુની પલટણોમાં હિન્દુસ્થાનમાંથી પસંદ કરેલા યુવાન સૈનિકો વડે પૂર્તિ કરવામાં આવી હતી. આ નવી પલટણોમાંથી ૬ ઇશ્ત અને ખાહીની હિન્દુસ્થાન મોકલવામાં આવી. આજ પ્રમાણે ખાણ ખોદનારાઓની અને સુરંગ ફોડનારાઓની પણ ૩ ટુકડીઓ લેખી કરવામાં આવી હતી; અને ૨ બ્રિટિશ પહાડી તોપખાનાની ટુકડીઓને સંપૂર્ણ હિન્દિ ધોરણ પર ફેરવી નાખવાને માટે તેના કામદારો હિન્દુસ્થાનમાંથી મોકલવામાં આવ્યા હતા. યુદ્ધના અંત સમયે મેસોપોટેમીઆમાં હિન્દિ કામદારોની સંખ્યા આશરે ૧૧૩૦૦૦ લાલચક મનુષ્યો અને ૧૮૩૦૦૦ અનુગામી પરિષોની હતી અને તેમાં હેલકારા અને મજૂરોની ૨૬ ટુકડીઓ તેમજ રેલ્વેપર અને દેશની અંદર જળવાહનોમાં કામ કરનારાઓની મોટી સંખ્યાનો સમાવેશ થતો હતો.

૪૨. ફ્રાન્સમાં સેવા કરવાને માટે બ્રિટિશ સૈન્યને મુક્ત કરવાના ખીજ પગલા તરીકે ૧૨ હિન્દિ પલટણોને મેસોપોટેમીઆથી સાલોનિકા મોકલવામાં આવી હતી. આ પલટણો સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબર માસમાં ખસરાથી ઉપડી અને તે સાલોનિકા આવી પહોંચતાં તેમને ૨૨, ૨૭ અને ૨૮ મી બ્રિટિશ ટુકડીઓમાં સામેલ કરવામાં આવી. આ પલટણોમાંની કેટલીકને પાછળથી ઈઠેસસ અને કાળા સમુદ્રના કિનારા પર ઉપયોગમાં લેવામાં આવી હતી. આ ટુકડીઓને મેસોપોટેમીઆ મોકલી તેમની જગા હિન્દુસ્થાનમાં નવી ઉભી કરેલી ૧૨ પલટણોને આપવાની હતી, પરંતુ તુર્કસ્તાન સાથે યુદ્ધ વિરામના કરાર પર સહી થઇ તે વખતે તેમાંની માત્ર ૨ પલટણો જ હિન્દુસ્થાન છોડી ગઇ હતી. યુદ્ધના અંતકાળમાં હિન્દુસ્થાનની ખેતીવાડી કામના મજૂરોની ૨ ટુકડીઓ અને ૪ હિન્દિ મુખ્ય દવાખાનાના કામદારો સાલોનિકા મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. જર્મની સાથે યુદ્ધ વિરામના કરાર પર સહી થઇ તે વખતે તે ક્ષેત્રમાં હિન્દિ સૈન્યમાં આશરે ૧૫૦૦૦ સડાયક મનુષ્યો અને ૩૦૦૦ અનુગામી પુરૂષો હતા.

૪૩. આ વર્ષના આરંભમાં પૂર્વ આફ્રિકાની સ્થિતિ એવી હતી કે જનરલ વેન્ડેવેન્ટર પોતાના સૈન્યના મોટા ભાગને મુક્ત કરવાને શક્તિમાન થયો હતો, અને યુદ્ધ વિરામના કરાર પર સહી થઇ ત્યારે દરેક દરજ્જાના મળી એકંદરે ૪૫૦૦ માણસો (જેમાં ઘણા રેલ્વે કામદારો હતા) સિવાય સઘળું હિન્દિ સૈન્ય હિન્દુસ્થાનમાં પાછું ખેલાવો લેવામાં આવ્યું હતું. વિચિત્ર અતિ ભાગ્ય અને દુઃખકર નીવડયો હતો અને તેના આરંભથી અંત

સુધીમાં શત્રુની ગોળીઓ ઠરતાં રોગનો ભોગ વધારે મનુષ્યો થયાં હતાં. જો કે હિન્દ સૈન્યખળ ઠલી ૧૫૦૦૦ ની સંખ્યા સુધી પહોંચ્યું નહતું અને લડતાં મરણ પામેલાઓની સંખ્યા એકંદરે ઘણી ઓછી હતી, તોપણ વિગ્રહના વખત દરમિયાન આ સંખ્યાના ત્રણ ગણા ઠરતાં વધારે મનુષ્યો હિન્દુસ્થાનમાંથી મોક્ષલામાં આવ્યાં હતાં.

૪૪. યુદ્ધ શાંત થયું તે વખતે એડન પાસેની સ્થિતિમાં કાંઈ ફેરફાર થયો ન હતો. પહેલેથી રોકવામાં આવેલાં સૈન્યમાં કાંઈ પણ વધારો કે ઘટાડો થયો ન હતો. પરંતુ રાતા સમુદ્રના કંઠ પ્રદેશો પાસે યુદ્ધવિરામની શરતો કબુલ કરાવવાને માટે ઇંગ્લેન્ડથી એક વધારાની પલટણ લેવામાં આવી હતી, અને તેથી આ સૈન્ય ખળ આશરે ૭,૫૦૦ લડાયક મનુષ્યોનું થયું હતું, જો તો અનિવાર્યજ હતું કે આખોડવા અને બ્રૂકરેશની દુઃસહ સ્થિતિમાં ચલાવવામાં આવેલા આવા નિર્ણયથી વિગ્રહને લીધે તેમાં રોકાયેલા સૈન્યને સખત મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે, છતાં પણ આ મુશ્કેલીઓ આનંદથી સહન કરવામાં આવી હતી, અને તેથી સૈન્યની યોગ્યતા કે ઉત્સાહનો નાશ થયો ન હતો.

૪૫. ખુશીર હિન્દરહેન્ડના ખાન લોકોએ સતત દુરમનાવટ જણાવવાથી તેમજ વળી શિરાત્રમાં સર. પી. સામકસના મિશન પર કાશગાઢ લોકોએ વિના કારણ હુમલો કરવાથી તે ક્ષેત્રમાં મક્કમપણે વિગ્રહ ચલાવવાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થઈ હતી. જે સમયે બીજાં ક્ષેત્રોમાં સૈન્ય અત્યંત જરૂર હતી તેવે વખતે

આ વધારાની ફરજથી મોટી ગુચવણ હતી થઈ. કેમકે તેને માટે લડાયક મનુષ્યો અને અનુગામી પુરૂષો મળીને આશરે ૨૦,૦૦૦ કરતાં વધારે મનુષ્યો જોઈએ તેમજ ૫૦ માઇલની એક લાઇટ રેલ્વે સડક ખાંધવી પડે. યુદ્ધવિરામના કરાર પર સહી થઈ ત્યારે આ વિગ્રહ ચાલુજ હતો, અને તે ભવિષ્યમાં એક જુદા પત્રનો વિષય થશે.

૪૬. રૂશીઅનો પાછા જતા રહેવાથી અફઘાનિસ્તાન અને હિન્દુસ્થાનની દિશામાં દુરમન જામુસોની પ્રવૃત્તિ નાબુદ કરવાને માટે પૂર્વ ધરાનમાંની સઘળી રચના ફેરવી નાંખવાની જરૂર પડી અને તેથી ક્ષેત્ર મર્યાદા ઉત્તરમાં મશદ કે જ્યાં આગળ અત્યાર અગાઉ મેજર જનરલ ડબલ્યુ એલેક્સન સી. બી. સી. આઇ. ઇ. ના હાથ નીચે એક ભરઠરી મિશન (Military Mission) સ્થાપવામાં આવ્યું હતું, ત્યાંસુધી વધારવામાં આવી. પાછળથી ધરાનના ઇશાન કોણમાં તુર્કસ્તાનના સોવીએટ સૈન્યની ખટપટ અટકાવવાના હેતુથી તે સૈન્યનું ક્ષેત્રસૈન્ય (Field Force) તરીકે નવીન ખંધારણ કરી તેની મર્યાદા અસ્કાખાદ આગળની ટ્રાન્સ-કોકેસીઅન રેલ્વે સુધી વધારવામાં આવી હતી, જ્યાં આગળ કેસ્નોવોડસ્ક ખાતે રાખવામાં આવેલી મેસોપોટેમીઅન ચદાઇએ ગએલા સૈન્યની (Mesopotamian Expeditionary Force.) એક ટુકડી સાથે સંયોગ થયો હતો. પૂર્વ ધરાનના ક્ષેત્ર માટે હિન્દુસ્થાનમાંથી મોકલેલા સૈન્યની સંખ્યા ૪,૦૦૦ લડાયક મનુષ્યોની હતી અને તેમાં ૬ હોડેસ્વાર ટુકડીઓ અને ૩૬ પાયદળ પદાટણોનો સમાવેશ થતો હતો. આ વિગ્રહ હજી

પણ આલુજ છે. અને તેનું વર્ણન જોણું વિગ્રહ સંખ્યાના મારા બીજા પત્રમાં કરવામાં આવશે.

૪૭. માહે ફેબ્રુઆરી, માર્ચ અને એપ્રિલમાં હિન્દુસ્થાનના ત્રાયબ્ય ખૂણાની સરહદ પર મારી લોકોની ટોળીઓ સામે અત્યંત કાર્યો હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાં ૨૭, ૪ થી, અને ૧૬ મી ટુકડી (Divisions) ના સૈનિકો રોકવામાં આવ્યા હતા. વળી ઇશાન ખૂણાની સરહદ પર પણ કુઠી લોકોમાં અશાંતિ ફેલાવાથી કેટલાંક ગાણુ કાર્યો હાથ ધરવાની જરૂર પડી હતી, જે અગાધિ આલુ છે. સરહદ પર બીજી બધી જગાએ આખું વર્ષ શાંતિ રહી હતી, તેમજ દેશની આંતરિક સ્થિતિ તરફથી પણ કંઈ ચિંતાનું કારણ મળ્યું ન હતું.

૪૮. સપ્ટેમ્બર માસમાં નામદાર શહેનશાહની સરકાર તરફથી બેંગ્લોર-ટોંક ખાતે એકઠા થતા મિત્ર રાજ્યોના સૈન્યનાં જોડાવાને હિન્દુસ્થાનમાંથી એક બ્રિટિશ પલટણની સેવાની માગણી કરવામાં આવી હતી. આ કામ માટે ૧-૯ મી પલટણ, હેમ્પ-શાયર રેજિમેન્ટ, ને ચુંટી કાઢવામાં આવી અને તે બીજાજ મહિને જ પડી ગઇ. આ પલટણ ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં સમુદ્ર પાર જવાને માટે જે ટેરીટોરીઅલ સૈન્ય આવ્યું હતું. તેની પડેલી ટુકડી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫ માં હિન્દુસ્થાનમાં મોકલવામાં આવેલા ૩ ટેરીટોરીઅલ સૈન્ય વિભાગ (Divisions) જે ટુકડીઓના બનેલા હતા તેમાંની જ પલટણો અને ૯ મેદાની તોપખાનાં (Field Batteries) સિવાયની બધી ટુકડીઓએ સમુદ્ર પારના મેદાનોમાં સેવા બજાવી હતી. અગર તો અગાધિ બજાવતી હતી. ઇ.

સં ૧૯૧૪ ના આગષ્ઠ માસમાં સાધારણ સેવા બજાવવાને માટે સ્વેચ્છાથી પડેલ વહેલાં આગળ આવનાર ટુકડીઓમાંની આ હતી, અને તેમને હિન્દુસ્થાનમાં લાંબા સમયસુધી દુર્ગ રક્ષણના કાર્ય ઉપરાંત પોતાનો કિત્સાહ જાડેરમાં લાવવાને વિશાળ ક્ષેત્રો મળે એવા સંજોગો પ્રાપ્ત ન થવાથી જ દિલ્લીગીરી થાય છે તેની હું પુરેપુરી કંઈ સમજું છું. તેમ છતાં પણ મારે જણાવવું બોધાયે છે આ તેમનું કાર્ય ગૌથી પડેલી અગત્યનું હતું. પૂર્વના રીતરિવાજ તેમ સ્થિતિથી તદ્દન અજ્ઞાત અને માત્ર અર્ધો તાલીમ પામેલી સ્થિતિમાં હિન્દુસ્થાન આવીને આ ટુકડીઓના સૈનિકોએ પોતાના આગળ ખડી રહેલી ફરજ પૂર્ણ અંતઃકરણથી બજાવવા માંડી અને જ કમદા નામ તેઓ ધરાવે છે તેના પોતે યોગ્ય પ્રતિનિધિઓ છે એવું સાબિત કરી આપ્યું. કીર્તિ સંપાદન કરવાની માત્ર થોડીજ તક તેમને મળી હતી, પરંતુ યુદ્ધની પ્રગતિમાં તેમણે બજાવેલા ભાગની કિંમત ફક્ત તેમણે પોતે હિન્દુસ્થાનમાં રહીને કરેલાં કૃત્યોની નાંક પરંતુ સમુદ્ર પાર સેવા બજાવવાને માટે તેમણે મુક્ત કરેલી તાલીમ પામેલી ટુકડીઓએ કરેલાં કૃત્યોથી આંકવાની છે. સામ્રાજ્યની તેમણે બજાવેલી સેવાની કિંમતનું આજ ખરું માપ છે. તેઓ જ્યારે હિન્દુસ્થાન છોડી જશે. ત્યારે બ્રિટિશ સૈન્યની પરંપરાની કીર્તિને હાજતા ગુણો ધરાવવાનું માન સાથે લઇ જશે. આ ૧૮ ટુકડીઓનાં નામની યાદી હું અને સામેલ કરું છું.

૧૦૯૧, ૧૦૯૩, ૧૦૯૪, ૧૦૯૬, ૧૦૯૭, ૧૦૯૮, ૧૧૦૩,
૧૧૦૪ અને ૧૧૦૭ નંબરવાળી તોપખાનાની ટુકડીઓ
(R. F. A.)

૧-૪ થી પલટણુ નામદાર મહારાણીની ખાદશાહી પશ્ચિમ સરે રેજિમેન્ટ.

૨-૫ મી પલટણુ નામદાર પ્રિન્સ આલ્બર્ટની સોમસેટ લાઇટ ઇન્ફન્ટ્રી (Somerset Light Infantry).

૨-૪ થી પલટણુ ડ્યુક ઓફ કોર્નવોલની લાઇટ ઇન્ફન્ટ્રી Light Infantry)

૧-૪ થી પલટણુ ધી બોર્ડર રેજિમેન્ટ (The Border Regiment).

૨-૪ થી પલટણુ ધી બોર્ડર રેજિમેન્ટ.

૧-૫ મી પલટણુ ધી હેમ્પશાયર રેજિમેન્ટ.

૧-૪ થી પલટણુ નામદાર મહારાણીની પોતાની ખાદશાહી પશ્ચિમ ડેન્ટ રેજિમેન્ટ.

૧-૧૦ મી પલટણુ નામદાર ડ્યુક ઓફ કેમ્બ્રીજની પોતાની મીડલ સેક્સ રેજિમેન્ટ.

૨-૪ થી પલટણુ નામદાર ડ્યુક ઓફ એડિનબરોની વીલ્ટ-શાયર રેજિમેન્ટ.

૪૯. આ વર્ષે હિન્દુસ્થાનમાં અદિતીય પ્રવૃત્તિ જણાતી હતી. શહેનશાહતની મદદ માટે હિન્દુસ્થાનનાં સર્વ સાધનો એકત્ર કરવાની નામદાર હિન્દિ પ્રધાનની વિનંતીના જવાબમાં શું શું પગલાં લેવા તેનો વિચાર કરવાને એપ્રિલ માસમાં દિલ્હિ મુકામે એક પરિષદ (Conferenco) ભરવામાં આવી હતી. આ પરિષદમાં પસાર થયેલા ઠરાવોના પરિણામે આ વર્ષે દરમિયાન ૫૦,૦૦૦ વધારાના લડાયક મનુષ્યો સમગ્ર ઠરી તેમને ઠેળવવાને માટે

મહદ અર્પણ કરવામાં આવી હતી. આ સેવાર્પણને શબ્દોમાંથી કાર્યમાં ફેરવી નાખવામાં જરાપણ વખત ગુમાવવામાં આવ્યો ન હતો, અને એટલું તો સડીસલામતથી ઠીક શકાય કે જો અધ-વચમાંજ યુદ્ધવિરામના કરાર થયા ન હોત અને તેથી વધારે સૈનિક સંચય ખીન જરૂરીઆતી ગણાયો ન હોત તો કાંઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલી વિના આ આંકડો પૂર્ણ થાત. હિન્દના રાજ્ય મહારાજાઓ, પ્રાન્તિક સરકારો અને પ્રજા, 'સેા પ્રાન્તિક સૈનિક સંચય સભાઓ (Provincial Recruiting Boards) સાથે આવશ્યક સંખ્યા મેળવવાના કાર્યમાં સામેલ થયાં, અને તેથી સૈનિક સંચયનું પ્રમાણ આખું વર્ષ ઝડપથી આગળ વધ્યું. ખાસ કરીને વાયવ્ય ઠાણ પરની સરહદનો પ્રાન્ત, પંજાબ, તેમજ સંયુક્ત પ્રાન્તો જેમણે યુદ્ધના આરંભથી અંત સુધી સૈનિકો પૂરા પાડવામાં આગેવાની લીધી છે, ત્યાંના પ્રાન્તિક પ્રયત્નોનું પરિણામ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું હતું. આ કાર્યને ઉત્તેજન આપવાને માટે દરેક સૈનિકનું ગમન પૂર્ણ કરાવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઇનામ તેમજ દરેક હિન્દિ અમલદાર અને સૈનિકને દર છ માસે આપવામાં આવતું વૉર બોનસ (War Bonus) આપવામાં આવતાં હતાં. લડાયક સૈનિક સંચયનું પ્રમાણ મે માસમાં માસિક ૧૬,૦૦૦ નું હતું તે વધીને સપ્ટેમ્બર માસમાં ૩૭,૫૦૦ નું થયું હતું.

૫૦. યુદ્ધના અંતીમ સમયે આ દેશની સૈનિક પ્રવૃત્તિ જે જે ભિન્નભિન્ન પ્રવાહમાં વહન કરી રહી હતી તે સર્વનું ચોક્કસ વર્ણન આપવાનું આ ટુંક સમાલોચનામાં ખની શકે નહિ, તોપણ નામદાર હિન્દિ સરકારને પુનઃ યાદ દેવડાવવાની મને જરૂર

જણાતી નથી કે કેવળ મનુષ્ય સંચય એ હિન્દી સૈન્યના આવા મોટા વધારા સાથે સંબંધ ધરાવતો માત્ર એક જ પ્રશ્ન હતો તેમજ તે સૌથી વધારે ગંભીર હતો એવું ઠાણપણ રીતે કહી શકાય નહિ. આ વધારાના સૈનિકોને મકાન, કપડાં, સાહિત્ય અને ખોરાક પૂરાં પાડવાં તેમજ તેમને તાલીમ આપવી તે પ્રત્યેક ખાખતનો એકેક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો હતો, અને તેને માટે અતિ વિચક્ષણ દીર્ઘદષ્ટિ અને વસ્તુગત ખારીક ધ્યાન આપવાની જરૂર હતી. આ સર્વે કાર્યે ઠાણપણ ખતના મહાન વિદ્વ વિના તેમજ દેશની સામાન્ય સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કર્યા વિના પાર પાડી શકાયું તે માટે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રત્યેક ખાતાને ઘણું માન ઘટે છે.

૫૧. ૫૦૦,૦૦૦ લડાયક મનુષ્યોની વ્યવસ્થાના સંબંધમાં એવી ગણતરી કરવામાં આવી હતી કે સમુદ્ર પારના સૈન્યને જરૂરનાં પસંદ કરેલાં મનુષ્યો પૂરાં પાડ્યા પછી નેમજ હિન્દુસ્થાનમાં પડેલી ઘટ પૂર્ણ કર્યા પછી વધારાના મનુષ્યો ૩ નવી ટુકડીઓ તૈયાર કરવાના કામમાં આવી શકશે. પરંતુ સૈન્ય સંમિતિ (Army Council) ની વિનંતીથી એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે તે મનુષ્યોને ફક્ત સમુદ્ર પાર અસ્તિત્વ ધરાવતા સૈન્ય વિભાગમાંની પ્રિટિશ ટુકડીઓને સ્થાને મૂકવામાં અથવા તેને ઓછી કરવાના કામમાં ઉપયોગમાં લેવાં. આ વર્ષે નવી જીબી કરેલી હિન્દી ટુકડીઓમાં ફક્ત ૨ નાની ઘોડેસ્વાર ટુકડીઓ અને ૩ નાની પાયદળ ટુકડીઓ હતી અને તેને જુલાઈ માસમાં હિન્દુસ્થાનના ક્ષેત્ર સૈન્યના કામચલાઉ વધારા તરીકે

મંજુર રાખવામાં આવી હતી. અંદ્રીય પગલું રશુઝેશનની ફેરવાયલી સ્થિતિ અનુસાર ભરવામાં આવ્યું હતું. અને તેજ પ્રમાણે જીલાઈ માસમાં ૧ લા અને ૪ થા સૈન્ય વિભાગ, ૧ લી ઘોડેસ્વાર ટુકડીઓ અને ૩ સરહદની ટુકડીઓ (Frontier Brigades) ને પણ સંપૂર્ણ પણે એકત્ર કરવામાં આવ્યાં હતાં. વળી તેજ ક્ષણે હિન્દુસ્થાનમાંનું સૈન્ય રજુમાં ઉતરવાને તૈયાર છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી. સૈન્ય એકત્ર કરવાની પદ્ધતિની પણ ખારીક તપાસ કરવામાં આવી. સરહદ પરના રસ્તાની સ્થિતિ સુધારવામાં આવી. ખોરાકની વસ્તુઓનો ફાલતુ જથ્થો એકઠો કરવામાં આવ્યો. નાની ટોપા પૂરી પાડનારા ખાતાંની ફરીથી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી તેમજ હાફગોળાના બંડારોનો વિસ્તાર મૂકવામાં આવ્યો. વળી પ્રાન્તિક સરકારોની સાથે રહીને દેશમાંથી મળી શકે તેવા વાહનોની નોંધ કરવામાં આવી.

૫૨. નવી ટુકડીઓ તૈયાર કરવાના સંબંધમાં અત્રે જણાવવું જોઈએ કે પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાન્તો અને ખિંડાર, ઓરિસ્સાની મુલકી પોલીસમાંથી ૫ પલટલો ઉભી કરવામાં આવી હતી. આ કાર્ય તે તે પ્રાન્તિક સરકારોના તાત્કાલિક સહકાર્યથી શક્ય બન્યું હતું અને તે સંપૂર્ણ ફોર્મમાં નીવડ્યું હતું. વળી કેટલાક દેશી રાજ્યકર્તાઓની સંમતિથી લેવામાં આવેલું બીજું પગલું આ પ્રમાણે હતું કે કેટલોક સામ્રાજ્ય સેવક પલટલોને હિન્દ સૈન્યની કામ ચલાવે કવાયતી ટુકડીઓ તરીકે ફેરવી નાખવામાં આવી આ પ્રમાણે પતિઆલા, ભરતપુર, જોધપુર, ખિંડાર, ઘાજપુર

અને ઠાણપુરમાં પસંદગી ઉભી કરવામાં આવી હતી. આ વર્ષે એકંદરે ૮૫૬ નવીન પાયદળ પસંદગી ઉભી કરવામાં આવી હતી.

૫૩. સૈન્યના વધવાની સાથે હિન્દ દારૂગોળાની સભા (Indian Munitions Board) નાં કાર્યો પણ દરેક દિશામાં વિસ્તૃત થવા લાગ્યાં; દાખલા તરીકે કારખાનામાંથી તૈયાર માલ વધારે ઉત્પન્ન કરવો, સ્થાનિક હુન્નરને ઉત્તેજન આપવું તેમજ હિન્દુસ્થાનમાં આયાત થયેલા માલનો જ થોડોક જથ્થો મુદ્દનાં સાડાનણ વર્ષ પછી મળી શકે તેવી સ્થિતિમાં રાખવો હોય તેનો વધારે લાભ માટે સંગ્રહ કરી રાખવો વગેરે. આ વર્ષે સૈન્ય માટે કાપડ તૈયાર કરનાર કારખાનામાં ઉત્પન્ન થતા માલની નીપજનું માસિક પ્રમાણ યુદ્ધ પહેલાંનાં સાધારણ વર્ષોમાં તૈયાર થતા માલની વાર્ષિક નીપજ કરતાં ત્રણગણું વધી ગયું હતું; એટલુંજ નહિ પણ એક મહિને તે તે પ્રમાણ ૨૦,૦૦૦૦૦ કપડાંની મોટામાં મોટી સંખ્યા સુધી પહોંચ્યું હતું. યુદ્ધવિરામના કરાર થયા તે પહેલાંના ખાર માસ દરમિયાનમાં સૈન્યની માગણીના જવાબમાં ૧૫,૦૦૦૦ કરતાં વધારે એડી બૂટ પૂરા પાડવામાં આપ્યા હતા. તેઓ ખનાવવાનાં કારખાનાંની નીપજમાં પણ એક સરખો વધારો જણાતો હતો. વળી જરૂરી અને ખાસ માગણીઓ જમ જમ ઉપસ્થિત થાય તેમ તેમ તેને પહોંચી વળવાને માટે સરકારી કારખાનાંનાં યંત્રો મુક્ત રાખવાના હેતુથી યુદ્ધ સામગ્રી ખનાવવાના ખહારના હુન્નરને પણ તે ખનાવવાની રીતની સૂચના આપી તેમજ કાચો માલ, નમુના તથા વિગતો વગેરે પૂરાં પાડી, અને તેટલો ઉત્તેજિત કરવામાં આવ્યો. આ વર્ષે મેસોપોટેમીઆમાં ખેતીવાડી

તથા નહેરોના ફાલાવાનો ખડોળો પ્રયોગ શરૂ કરવાથી હિન્દુસ્થાન ખાસે વધારાની મોટી માગણીઓ કરવામાં આવી, તેમજ ત્યાંની રેલ્વે વ્યવસ્થામાં વધારો કરવાથી અને મળી શકે તેવા ફરતી ઝાડીઓના જથ્થા તથા સાહિત્યો પર બારે દરોડો ચાલુજ રહ્યો. યુદ્ધ દરમિયાન ૧૮૫૫ માઈલ સુધીના રેલ્વેના પાટાઓ, ૨૨૯ એન્જિનો, અને ૫૯૮૯ ડ્રગ્ગાઓ આ દેશમાંથી બહાર મોકલવામાં આવ્યા હતાં. હિન્દુસ્થાનને સોંપવામાં આવેલો ઢોડીઓ ખાંધવાનો કાર્યક્રમ પણ યુદ્ધ વિરામના કરાર પર સડી થઇ તે પહેલાં પૂર્ણ થઇ ગયો હતો. યુદ્ધવિરામની તારીખ સુધીમાં સમુદ્ર પર અને તેમાં ખાસ કરીને મેસોપોટેમીઆમાં કૃષ્ણોગમાં લેવાને માટે વિભિન્ન પ્રકારની ૯૪૦ ઢોડીઓ હિન્દુસ્થાનમાં ખરીદવામાં, ખાંધવામાં અથવા સમારવામાં આવી હતી. આ સંખ્યામાં હિન્દિ ઢોડી ખાંધકામની સભા (Indian Rivercraft Board) જે રેલ્વે સભા (Railway Board) ની દેખરેખ તળે વિકાસ પામેલું સ્વયંચાલિત મંડળ હતું અને જે કલકત્તાની મુખ્ય મુખ્ય ઇજનેર પેઢીઓ તેમજ તત્સંબંધી કરાંચી, મુંબાઇ અને અન્ય બંદરોની સભાઓના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હતું તેના તરફથી પુષ્કળ સહાય કરવામાં આવી હતી. ખસરાનું બંદર સુધારવાનું કાર્ય અખંડિત ચાલ્યા કરે છે અને તેનું દર માસે ૧૮૦,૦૦૦ ટન સામાન ઠેકાણે પાડી શકે તેવા સ્થાનમાં પરિવર્તન થયું છે.

૫૪. આગળના વર્ષોમાં યુદ્ધ દરમિયાન હિન્દુસ્થાને શું ભાગ ભજવ્યો, યુદ્ધનું ક્ષેત્ર વિસ્તીર્ણ થતાં તેનાપર શું શું અવનવી ફરજો આવી પડી તેમજ વારંવાર અતિ મુશ્કેલ સંજોગો

વચ્ચે તે ફરજ અદા કરવાને તેણે શું શું પ્રયત્નો કર્યા વગેરેના ખ્યાલ આપવાને મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ મનુષ્ય રૂપમાં તેના ફાળો ઠેકણો હતો તે ખતાવવાને હું અને થોડાક આંકડા સામેલ કરી તેા તેથી કદાચ તેણે કરેલા પ્રયત્નનો આખેકુળ અિતાર આવી શકશે. વિગ્રહ શરૂ થયો તે વખતે હિન્દિ સૈન્યનું લડાયક બળ ફાલતુ સૈન્ય સાથે ૧૯૪,૦૦૦ હિન્દિ સૈનિકોનું હતું. વિગ્રહ દરમિયાન સેવાની દરેક શાખામાં દાખલ કરવામાં આવેલાં મનુષ્યોની એકંદર સંખ્યા ૭૯૧,૦૦૦ ની હતી, જેથી હિન્દુ-સ્થાનનો લડાયક સૈન્યનો એકંદર ફાળો ૯૮૫,૦૦૦ મનુષ્યોનો થતો હતો. આ સંખ્યામાંથી ૫૫૨,૦૦૦ મનુષ્યોને સમુદ્ર પાર મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. બીજા લડાયક મનુષ્યોની બાબતમાં યુદ્ધ પહેલાંનું બળ ૪૫,૦૦૦ નું હતું અને યુદ્ધ દરમિયાન ૪૨૭,૦૦૦ વધારાના મનુષ્યો દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને ૭૯૧૦૦૦ સમુદ્ર પાર મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે હિન્દિ કામદારોનો એકંદર ફાળો ૧,૪૫૦,૦૦૦ મનુષ્યોનો હતો, જેમાંના ૯૪૩,૦૦૦ મનુષ્યોએ સમુદ્ર પાર સેવા બજાવી છે. સૈન્યમાં પડેલી ઘટની સંખ્યા ૧૦૬,૫૯૪ હતી જેમાં હરેક કારણથી નીપજેલાં ૩૬૬૯૬ મરણોનો સમાવેશ થાય છે. સમુદ્ર પાર મોકલવામાં આવેલાં જનવરોની સંખ્યા, ૧૭૫,૦૦૦ ની હતી. યુદ્ધ સાથે રેલ્વે ખાતા કરતાં બીજું કોઈ પણ ખાતું વધારે માઠ સંબંધમાં આવ્યું નથી, તેમજ બીજા કોઈએ પણ તેના કરતાં વધારે અંતઃકરણપૂર્વક સહકાર્ય કર્યું નથી. યુદ્ધ ખાતાનો બ્ય-વહાર થયો વધી જવાથી તેમજ તે સાથે વહાણોની અછત

હોવાથી હિન્દુસ્થાનની રેલ્વેઓ પર વ્યવહારનો મોટો ખોળે આવી પડ્યો હતો. આ વ્યવહાર સાધારણ વખતમાં સમુદ્ર માર્ગે ચાલતો હતો અને તે તેમણે ચલાવેલા એવી ધારણા કદી પણ રાખવામાં આવી ન હોતી, તેમ છતાં પણ તેમણે પોતાના અંતીમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી તેમજ દીર્ઘદષ્ટિ વડે કાર્યારંભ કરવાથી વ્યાપાર અતિ પાંગળો થઇ જતો ફતેહમંદ રીતે અટકાવી શક્યો છે, વળી અતિશય મુશ્કેલીના પ્રસંગે રેલ્વે સત્તાવાળાઓએ પોતાના સાધનો અને કામદારો સમુદ્ર પાર નોકરીને માટે છૂટથી સ્વાધીન કર્યો છે. એજ પ્રમાણે હિન્દિ ખાદશાહી નાકાખાતાનાં સાધનો પર પણ અંતીમ ખોળે પડ્યો હતો. તેમના પર માત્ર ૬૫૦,૦૦૦ મનુષ્યો અને ૧૭૫,૦૦૦ જનવરોને સમુદ્ર પાર લઇ જવાની જવાબદારી હતી એટલુંજ નહિ પરન્તુ બીજા અનેક પ્રકારની ફરજો તેમના પર નાખવામાં આવી હતી. આખા વર્ષ પર્યંત હિન્દિ ખાદશાહી નાકાખાતા તરફથી પ્રશંસનીય દક્ષતા અને વેગથી કાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું.

૫૫. મારા પહેલાંના પત્રોમાં હિન્દુસ્થાનના સैन्यના નામો મેં યુદ્ધપ્રવર્તન માટે અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રવૃત્તિ ચલાવીને મહદ કરનારા વફાદાર અને ચુસ્ત કાર્ય કરનારાઓ તરફ મારો આભાર પ્રદર્શિત કર્યો છે, અને હવે પછી યુદ્ધનો વિજયી અંત આવ્યો છે તેથી મેં પ્રથમ પ્રદર્શિત કરેલો આભાર પુનઃ પ્રદર્શિત કરવા કરતાં વિશેષ હું કરી શકું એમ નથી. નામદાર હિન્દિ સરકારનો બિન્ન બિન્ન ખાતાંઓ, પ્રાન્તિક સરકારોની મુખ્ય અને તાળાના અધિકારીઓ, રાજ્ય કર્તાઓ, રેલ્વે

સત્તાવાળાઓ, વેપારી મંડળો, ખંદરનાં જવાબદાર મંડળો (Port Trusts) અને વિશિષ્ટ પંચાયતો (Municipalities), વેપારી કાફલો (The Mercantile Marine) સંકટ નિવારણાર્થે તેમજ માદા અને ઘવાયેલાની સુશ્રૂષા અર્થે સ્થપાયેલાં અસંખ્ય મંડળો -આકાર્યમાં હિન્દુસ્તાનના સ્ત્રી વર્ગે મુખ્ય ભાગ લીધા છે.

મોટી મોટી ખીન આધકારી અને વેપારી સમાજો તેમજ અનેક વ્યક્તિગત કાર્ય કરનારાઓ; જે સર્વે ખુલ્લી એક નિષ્ઠાથી કાર્ય કર્યું છે. અંતમાં અને સૌથી વધારે અગત્યની ખાખત તરીકે બ્રિટિશ તેમજ હિન્દિ, લડાયક તેમજ ખીજ લડાયક સૈનિકો જેમણે પોતાના આત્માના ભોગે આ સર્વ સાધારણ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં જે મોટો ફાળો આપ્યો છે તેમનું સામ્રાજ્ય કેટલું ઋણી છે તે હું પ્રદર્શિત કરવા માગું છું. જે લોકોની સેવા ખાસ કિંમતી જણાઇ છે અને જેમની મદદ અને કાર્ય હું ખાસ ધ્યાનમાં લાવવા માગું છું તેમનાં નામની યાદી આ પત્રના પરિશિષ્ટ તરીકે આપેલી છે.

પરિશિષ્ટ.

મોલવી સાદુદીન મુકદ્દમ અમુલ્કે, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, મદેશા, સિદ્ધટ.

ખાનખડાદુર ઐનુદીન ખાન એમ. ખી. ઇ. ઓનરરી મેલ-સ્ટ્રેટ અને મ્યુનિસિપલ કમિશનર, કવેટા.

મિ. એફ. ડાબ્લ્યુ. આલમ, ખા. ખી. ઇ. એન્જીનીયર ઇન ચીફ, નુરકી એક્સ્ટેન્શન રેલ્વે.

ખાનખડાદુર અફમદ આઝીઝુદ્દીન કાઝી, આઈ. એસ. ઓ. બ્યુડિશિયલ સેક્રેટરી, ભાજપુર સ્ટેટ.

દિવાન ખત્રિનાથ સેક્રેટરી, સેન્ટ્રલ રીક્યુટીંગ બોર્ડ, બમ્બે અને કાશ્મીર.

ધી ઓનરેબલ મહારાજ સર જગવતીપ્રસાદસિંગ ખડાદુર, કે. સી. આઈ. ઇ. કે. ખી. ઇ. મહારાજ, ખજરામપુર, તાલુકદાર, ગોંડા ડિસ્ટ્રિક્ટ, મુનાઈનંડ ટ્રેવિનિસ્ટ.

મેજર રાયખડાદુર રામપ્રસાદ હયુબ, ચીફ મિનિસ્ટર, ઇન્દોર સ્ટેટ.

લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ કેલાસ નારાયણ હકસર, સી. આઈ. ઇ. મશીરએ, ખાસ ખડાદુર, મેમ્બર ઓફ ધી મજલીસ-એ-ખાસ ગ્વાલિયર સ્ટેટ.

નવાખજા હમીદુલ્લાખાન. ચીફ સેક્રેટરી, બાપાલ દરબાર.

મિ. ભુપેન્દ્રનાથ મિત્ર સી. આઈ. ઇ. ખી. ખી. ઇ. કોન્ટ્રોલર ઓફ વોર એફાઈન્ટસ.

ધી જોનરેબલ રાજ મોતિચંદ, સી. આઇ. ઇ. ખનારસ.

ડૉક્ટર સરતકુમાર મુલીક, એમ. એસ. એમ. ડી. સી. બી. ઇ.
કલકત્તા.

નવાબ નિઝામત જંગ ખહાદુર, પોલિટિકલ સેક્રેટરી,
નિઝામ સ્ટેટ.

ડૉક્ટર સુરેશપ્રસાદ સખીધિકારી, સી. આઇ. ઇ. કલકત્તા.

મિ. ફિરોઝ ખરસેદજી શેઠના, એ. બી. ઇ. મુંબાઇ.

મહારાજ ખહાદુર કેશવપ્રસાદ સિંગ, કુમરાન, બિહાર
અને ઓરિસા.

મહારાજ ખહાદુર સર રામેશ્વર સિંગ, જી. સી. આઇ. ઇ.
કે. બી. ઇ; દરબંગા, બિહાર અને ઓરિસા.

મિ. ડી. એસ. ભટ્ટા, સેન્ટ જોન એમ્પ્રાયુલન્સ બિગેડ,
મુંબાઇ.

મીસીસ, કીઆમારી બીલીમ્બારીયા, કરાંચી.

મિ. બંમનજી રતનજી કાલા, કલાર્ક, આફિસ આવ ધી
પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ, મુંબાઇ સરકલ.

મિ. એફ. કાવસજી, મેસર્સ કાવસજી એન્ડ સન્સ, કરાંચી

મિ. એમ. એ. દાવર, સેન્ટ જોન એમ્પ્રાયુલન્સ બિગેડ,
મુંબાઇ.

દિવાન ટેકચંદ, એ. બી. ઇ; હન્ડિઅન સિવિલ સર્વિસ,
પોસ્ટલ સેન્સર, કરાંચી.

મિ. જી. એન. ગમ્હર, સેન્ટ જોન એમ્પ્રાયુલન્સ બિગેડ, મુંબાઇ.

હોરમસજી ફરદુનજી, કલાઈ, ઓફિસ ઓવ ધી એસિસ્ટન્ટ
ડિરેક્ટર, સપ્લાઇઝ એન્ડ ટ્રાન્સપોર્ટ પુના.

ઠાકુરદાસ જગાસીઆ, ટેમ્પરરી કલાઈ, મેરિન ટ્રાન્સપોર્ટ
ઓફિસ, કરાંચી.

મિ. આર. એલ. જોશી, બેઇઝ પોસ્ટ માસ્ટર, કરાંચી.

મિ. એફ. જી. કરાકા, એસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, કસ્ટમ્સ, મુંબાઇ
અરહેશર માણેકજી કારંજીઆ, કલાઈ, રાયલ ઇન્ડિઅન
મેરિન ડોકયાર્ડ, મુંબાઇ.

મીસીસ, કાવસજી, કરાંચી.

મિ. જી. કેરશા, ફોરમેન ઓવ ધી ફાઇન્ડી, રાયલ ઇન્ડિ-
અન મેરિન ડોકયાર્ડ, મુંબાઇ.

ખરસેદજી એફ. વકીલ, હેડ એસિસ્ટન્ટ, ઓફિસ ઓવ ધી
એસિસ્ટન્ટ ડિરેક્ટર ઓવ સપ્લાઇઝ એન્ડ ટ્રાન્સપોર્ટ (એમ્બાર્કેશન)
મુંબાઇ.

મિ. ડી. ઇ. મહાવા, એમ. બી. ઇ; સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, સેન્ટ
જેન એમ્બ્યુલન્સ પ્રિજેક્ટ, મુંબાઇ.

મિ. એસ. એન. મલખારી, ડેપુટી કમ્પાઇલર, સ્ટેટીસ્ટીકલ
ડિપાર્ટમેન્ટ, કસ્ટમ્સ, કરાંચી.

મિ. ડી. એફ. પંચકી, સેન્ટ જોન એમ્બ્યુલન્સ પ્રિજેક્ટ, મુંબાઇ.

મીસીસ, એન. જી. આર. સેકના, ડેન્ટલ સર્જન, કરાંચી.

મી. બી. સી. શાહ, પ્રોપ્રાયટર, મેસર્સ લલ્લુભાઇ અમીચંદ,
મુંબાઇ.

પ્રિન્સિપલ મીસ સોરાબજી, સેન્ટ હેલેન્સ સ્કૂલ, પુના.

મિ. જી. જી. વજીરદાર, કલાર્ક, ઈમ્પ્રોવેસન સ્ટોફ, મુખાધ.
રાવખહાદુર મોતીલાલ હોરાભાઈ એડનવાલા, ગવર્નમેન્ટ
ચેન્સલર, અમદાવાદ.

મી. એચ. અહમદભાઈ મર્ચન્ટ, સુરત.

મી. જી. એમ. આંટીઆ, પ્લીડર, પ્રેસિડેન્ટ સુરત એન્ડ
રાઉર મ્યુનિસિપેલિટીઝ.

મી. ડી. એન. ખહાદુરજી મુખાધ.

મી. પી. પી. ખલસારા, એલ. એમ. એસ; સિવિલ જર્જન
સોલાપુર.

મી. એસ. એમ. ભર્યા, કલેક્ટર, ઢોલાખા.

મી. જી. ડી. ભટ્ટ, હેડ માસ્ટર સંસ્થાન એંગ્લો-વર્નાક્યુલર
ડાકોર, જેડા ડિસ્ટ્રિક્ટ.

મી. એ., ભોંસલે, સરદાર ઝાવ ધી સાવંતવાડી સ્ટેટ.

મી. ઇ. એચ. ખોટવાલા, ખરદાસી એક્સિસર, પોરબંદર સ્ટેટ

મી. એચ. પી ચાહેવાલા, પ્લીડર, અમદાવાદ.

મિ. ચંદુલાલ ચીમનલાલ, પ્રેસિડેન્ટ ઝાવ ધી શેર એકર્સ
એસોસિએશન, અમદાવાદ.

ખાનખહાદુર આદરજી મંચેરજી દલાલ, મર્ચન્ટ, ભર્યા.

મી. એચ. એ. દેસાઈ, એસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી એન્જ્યુકેશનલ
ઇન્સ્પેક્ટર.

મી. જી. જી. દેસાઈ, મામલતદાર, અંકલેશ્વર, ડિસ્ટ્રિક્ટ,
ભર્યા.

મી. એસ. વી. દેસાઈ એવરશીઅર, પબ્લિક વર્ક્સ ડિપા-
ર્્ટમેન્ટ, કાનરા ડિસ્ટ્રિક્ટ, મુખાધ ઇલાકો.

રાવ જાહાદુર, ત્રીકમલાલ દીનાનાથ ગવર્નમેન્ટ પેન્શનર,
અમદાવાદ.

મીસ, બી. એ. એન્જનીયર, એમ. બી. ઇ. સેક્રેટરી
સેવાસદન.

મીસ એફ. એન. ફીરોઝ, મુલ્લાંહ.

મીસ એસ. એન. ફીરોઝ, મુલ્લાંહ.

મીસીસ, જી. ઘોશલ, સી. આઇ. ઇ.; ઇન્ડિઅન સિવિલ
સર્વિસ, કમિશ્નર, ઉત્તરભાગ, અમદાવાદ.

મી. એન. બી. ગુલામનબી, માલ ડિસ્ટ્રિક્ટ એસિસ્ટન્ટ
રિક્વિઝીંગ ઓફિસર, સિધ.

હાઝી, ઉમ્મરખાન સેયાર, અમીનદાર.

ધી ઓનરેબલ મી. મનમોહનદાસ રામજી હોરા, મીલ
માલીક અને વેપારી, મુઆઇ.

સરદાર, નવાબઝાદા મીર મુઝફ્ફર હુસેનખાન, રેપ્રીઝેન્ટેટીવ
ઓવ ધી વન ટાઇમ નવાબસ ઓવ સુરત.

સરદાર નાહારસિંગજી હથ્થરસિંગજી, ઠાકોર ઓવ આમોદ,
ડિસ્ટ્રિક્ટ ભરૂચ.

ખાનસાહેબ જામ મીઠાખાન અમીનદાર.

મી. વી. જી. જોશી, માલ ડિસ્ટ્રિક્ટ એસિસ્ટન્ટ રીક્વિઝીંગ
ઓફિસર, ઇસ્ટ ખાનદેશ.

મી. જી. કે. એન. કાખરાજી કલેક્ટર, બિજાપુર.

મીસીસ; જી. કે. એન. કાખરાજી, કલેક્ટર, બિજાપુર.

રાવસાહેબ, એસ. બી. કાલે, માલ ડિસ્ટ્રિક્ટ એસિસ્ટન્ટ
રીક્રુઇટીંગ ઓફિસર, સોલાપુર.

લેફ્ટેનન્ટ એફ. એન. કાપડીઆ, એમ. ડી; ઇન્ડિઅન
મેડિકલ સર્વિસ. (એચ. ટી. સી.)

ખાન બહાદુર, કાવસજી હોરમસજી કાવઠ, મર્ચન્ટ.

કેકરસિંગ વલ્લ્ જબ્હારસિંગ, ઝમીનદાર.

લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ખાનબહાદુર ડી. ડી. ખંભાતા, વી. ડી, પુના.

ખાન સાહેબ ચંદખાન, અહમદનગર.

ખંડુખાન વલ્લ્ ખુશીખાન સુબેદાર, મિલિટરી પેન્શનર.

રાવ સાહેબ, એ. કે. કુલકર્ણી, માલ ડિસ્ટ્રિક્ટ એસિસ્ટન્ટ
રીક્રુઇટીંગ ઓફિસર, મુબાઇ.

મી. ટી. એસ. કુલકર્ણી, માલ ડિસ્ટ્રિક્ટ એસિસ્ટન્ટ
રીક્રુઇટીંગ ઓફિસર, ખેલગામ.

મી. આર. લક્ષ્મીચંદ.

મહમદ ખાન વલ્લ્ હાજીખાન મેકર. વાડેરો, ઝમીનદાર.

મિ. મણિશંકર, આર. બાવનગર.

મી. એસ. એસ. મહેતા, સેક્રેટરી, ઇન્ડિઅન મર્ચન્ટસ
એસોસિએશન બુરો.

મીર મહમદખાન વલ્લ્ મીર અબામ હૈદરખાન, તાલપુર,
બગીરદાર.

મીસીસ, એમ. જી. મીસી; એલ. એમ. એલ. સિવિલ
સર્જન રતનાગીરી.

મી. ખી. એલ. મોદક, સખ એન્જનીયર અન્ડર ધી સેની-
ટરી એન્જનીયર ટુ ગવર્નમેન્ટ.

મિ. નખીખસ મહમદ હુસેન, એમ. એ.; એલ. એલ. ખી.;
ઇન્ડિઅન એસિસ્ટન્ટ ટુ ધી કમિશનર ઇન સિંધ.

ખાનસાહેબ દારાખ એલ્લછ નગરવાલા, અહમદનગર.

મી. એસ. જી. નાયક સાવંતવાડી સ્ટેટ.

મી. ખી. નારાયણદાસ, ઝમીનદાર.

ખાન ખાહાદુર અરદેશીર નવરોજી, ઑનરરી મેજસ્ટ્રેટ
એન્ડ ડેન્ટ્રાક્ટર એલગામ.

ઑનરરી સેક્રેટરી એન્ડ મેજિસ્ટ્રેટ મેહરખાન માલોછરાવ નિખાલકર,
એલીઆસ નાનાસાહેબ નાયક, ચીફ ઑવ ફલ્ટણ.

મી. એમ. જી. પારેખ, મર્ચન્ટ એન્ડ મિલ એજન્ટ અમદાવાદ.

મેહરખાન ચિતામણરાવ ઘોંડીરાવ એલીઆસ આપાસાહેબ
પટવર્ધન ચીફ ઑવ સાંગલી.

મેહરખાન ફરશરામરાવ રામચંદ, એલીઆસ બાહસાહેબ
પટવર્ધન, ચીફ ઑવ જમખીંડી.

લાલા જબ્બારમલ રામદીતોમલ ઝમીનદાર.

રાવ ખાળજી, સુબેદાર-મેજર, ખાહાદુર, એઇડ-ડી-કેમ્પ
ટુ હિંડ એક્સલેન્સી ધી ગવર્નર ઑવ મુંબાઇ.

રાવ ખાહાદુર કેશવજી નાથુ સેઇલર એમ. ખી. ઇ., મર્ચન્ટ,
મુંબાઇ.

મી. અખાલાલ સારાભાઈ મર્ચન્ટ એન્ડ મિલ એજન્ટ,
અમદાવાદ.

મી. જી. આર. સાવંત માણ ડિસ્ટ્રિક્ટ એસિસ્ટન્ટ રીક્યુ.
ટીંગ ઓફિસર, નાસિક.

હાજી અમીરબલી, સીરાઇ ઠાણેખાન લાહેરી, અમીનદાર.
મી. જી. એમ. શાહ માહાલકારી, હાલોલ, પંચ
માહાલસ ડિસ્ટ્રિક્ટ.

કર્નલ (ઝાનરરી) હિઝ હાઇનેસ સર માહારાજ શાહ
છવપતિ, જી. સી. એસ. આઈ; જી. સી. આઈ. ઇ; જી. સી.
વી. એ; એલએલ. ડી; (કેન્ટાબ) મહારાજ ઑવ કોલ્હાપુર.

શેખ ચંદ ખાહાદુર, સુબેદાર-મેજર (રિટાયર્ડ) એસિસ્ટન્ટ
રીક્યુટીંગ ઓફિસર.

મી. એમ. કે. શેખ ઝોરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર ટૂ ધી ગવર્ન-
મેન્ટ ઑવ મુબાઇ.

મી. એચ. શંકરરાવ, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ઓફિસ ઑવ ધી
એક્ઝાઇન્ટન્ટ જનરલ, મુબાઇ.

સંતોષરામ દેવશંકર, સબ એસિસ્ટન્ટ સર્જન લાવનજર સ્ટેટ.

મી. વાય, વી. એમ. શેખ, બી. એ., એમ. બી. ઇ;
ડેપ્યુટી કલેક્ટર, મીરપુરખાસ.

મી. વી. એન. તુલજપુરકર, મામલતદાર, ખાનપુર, સતારા
ડિસ્ટ્રિક્ટ.

મી. એલ. એ. ઉમરવાડીયા, ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપ્યુટી કલેક્ટર, સુરત.
સરદાર, ખાન ખાહાદુર રસ્તમળ જહાંગીરજી વઘીલ,
ઝાનરરી મેજસ્ટ્રેટ એન્ડ પ્રેસિડેન્ટ, ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ ઑર્ડ,
અમદાવાદ.

મી. એસ. મી. વઘીલ, લેન્ડહોલ્ડર, કોલાખા.

